

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Електронско издање

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.25.2020>

ПЕРИОДИКА

Серија

Годишњаци

Руководилац издавачке делатности
Проф. др Душан Стаменковић

Филозофски факултет у Нишу
Департман за социологију

Редакција

Годишњака за социологију

Доц. др Милош Јовановић, уредник

Проф. др Драган Тодоровић

Доц. др Драган Станојевић

Доц. др Душан Ристић

Доц. др Немања Крстић, секретар

Доц. др Јелена Божиловић

Нина Павловић

Александра Николајевић

Душан Миленковић

Међународни уређивачки одбор:

Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna

Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru

Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, Софија

Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Адреса

Филозофски факултет у Нишу

Тирила и Методија 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

Од 2005. до 2011. *Годишњак за социологију* је излазио једном годишње.

Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316

ISSN 1451-9739

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година XVI/25 (2020)

Ниш 2020.

PERIODICALS

Series

Annuals

Head of Publishing

Associate Professor Dušan Stamenković, PhD

Faculty of Philosophy, Niš

Department for Sociology

Editorial Board

Sociological Annual

Miloš Jovanović, Editor

Dragan Todorović

Dragan Stanojević

Dušan Ristić

Nemanja Krstić, Secretary

Jelena Božilović

Nina Pavlović

Aleksandra Nikolajević

Dušan Milenković

International Editorial Board:

Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna

Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru

Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, София

Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Address

Faculty of Philosophy, Niš

18000 Niš

Ćirila i Metodija 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

From 2005 to 2011 *Sociological Annual* was published once a year. Since
2012 two volumes are published annually.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Рене Тума ПРОФЕСИОНАЛНА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА У СПОРТСКОМ ТРЕНИНГУ – АНАЛИЗА КОМУНИКАТИВНИХ ПРАКСИ СВАКИДАШЊЕ ВИДЕО- АНАЛИЗЕ	9
Драгољуб Б. Ђорђевић ЈОШ СОЦИОЛОШКИХ ЦРТИЦА О ШОФЕРШАЈБНОВЦИМА	33
Ненад Станојевић и Наталија Јовановић СОЦИЈАЛНА ЕКСКЛУЗИЈА РОМСКИХ УЧЕНИКА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У НИШУ	61
Немања Крстић О МЕТОДИ ДУБИНСКОГ ИНТЕРВЈУА	77

ПРЕВОДИ

Пјер Бурдије и Тери Иглтон ДОКСА И СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ	105
---	-----

ПРИКАЗИ

Алекса М. Поповић НАЈУТИЦАЛНИЈА ФИГУРА СРПСКОГ НАРОДА У ПЕРИОДУ 1749–1768 ГОДИНЕ	121
УПУТСТВО АУТОРИМА	127

CONTENTS

ARTICLES

René Tuma PROFESSIONAL INTERPRETATION IN SPORTS TRAINING – AN ANALYSIS OF THE COMMUNICATIVE PRACTICES OF VERNACULAR VIDEO ANALYSIS	9
Dragoljub B. Đorđević FURTHER SOCIOLOGICAL NOTES ON SQUEEGEE MEN	33
Nenad Stanojević and Natalija Jovanović SOCIAL EXCLUSION OF ROMA STUDENTS IN PRIMARY SCHOOLS IN NIŠ ..	61
Nemanja Krstić ABOUT THE IN-DEPTH INTERVIEW METHOD	77

TRANSLATIONS

Pierre Bourdieu and Terry Eagleton DOXA AND COMMON LIFE	105
--	-----

REVIEWS

Aleksa M. Popović THE MOST INFLUENTIAL FIGURE OF THE SERBIAN PEOPLE IN THE PERIOD 1749-1768	121
AUTHOR GUIDELINES	127

ЧЛАНЦИ

ARTICLES

René Tuma¹
Technische Universität Berlin, Fakultät VI:
Planen Bauen Umwelt, Institut für Soziologie

Оригинални научни рад
UDK 316.776:654.1
Примљено: 24.5.2020

Ревидирана верзија: 27.9.2020.
Одобрено за штампу: 28.9.2020.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.25.2020.01>

PROFESSIONAL INTERPRETATION IN SPORTS TRAINING – AN ANALYSIS OF THE COMMUNICATIVE PRACTICES OF VERNACULAR VIDEO ANALYSIS

Abstract: This paper deals with the communicative practices and expert vision. It shows that interpretation of video-recordings is not a purely cognitive, but rather an ongoing communicative accomplishment. Based on the analysis of video recordings and ethnographic research, it the analysis shows how professionals in sports training themselves use audio-visual data to generate knowledge. The analysis is based on the theoretical background of communicative constructivism and addresses the participants' use of technology, the situative bodily performance of making things visible and the local production of knowledge as a communicative practice. The specific forms exhibit the characteristics of local cultures of “vernacular video analysis”. While the paper highlights the situative aspects of interpretation work it also embeds them in the wider framework of a field specific arc of work.

Keywords: visual data, vernacular video analysis, communicative practices, bodily performances, local production of knowledge

Introduction

In this paper the question how experts see and interpret visual data is scrutinized using video recordings of situations where experts themselves use and analyze video data in professional football training. The interest in the topic of practices of interpreting visual data stems on the one hand from the increasing importance of visual data within the social sciences and on the other hand in the rising importance of visual practices in contemporary society. The rising importance of the visual is described by specific terms, such as “iconic turn” (Boehm 1994) or “pictorial turn” (Mitchell 1997) and the surrounding debates highlight across disciplines the question of what role visual communication plays and whether the “visual” must be interpreted in a special way. Against this background, my research addresses the latter questions, but does not provide a mere methodological or abstract “pictorial-philosophical” approach, but embeds those topics into a framework of sociological-empirical research framed by the theory of communicative constructivism; I do address the questions as a participants' problem and investigate how those are

---

¹ rene.tuma@tu-berlin.de

dealt with. The practices of “seeing” and importantly “showing” are central to sociality. Knoblauch (2019) discusses this in detail on the basic example of finger pointing, with reference to Tomasello (2009). One very specific, technologically enhanced form of seeing and showing, which is currently becoming more and more present, is the use of video in everyday working contexts. It became increasingly clear to me that the medium “video”, which many social scientists use to explore interactions (Heath, Hindmarsh, and Luff 2010; Knoblauch, Tuma, and Schnettler 2013), is not exclusive to the profession, but is constantly used by various practitioners in their respective fields. In other words, ‘society’ observes itself, much more ‘concretely’ than expressed with the abstract concept of observation (e.g. Luhmann 1997). Therefore during the early stages of my research I looked for experts in video analysis and found them nearly everywhere: from market researchers, sports coaches, police officers to doctors, communication coaches, etc. In all those fields, analysts scrutinize videos with varying intensity and frequency: from time to time as part of other activities or even as a full-time job. I therefore describe the dissemination of the systematic evaluation of video data in various social fields with the term “Vernacular Video Analysis”. “Vernacular” in its original meaning aims at the language spoken in local contexts and/or by specific groups, but has already been transferred by Mitchell to the forms of everyday seeing that art historians have ignored (as ‘vernacular seeing’ Mitchell 2005:365). I have chosen this term for the paraphrase of the research object because it encompasses three important aspects of Vernacular Video Analysis:

- The specificity for the respective application context,
- The ‘pragmatic’ functionality as well as
- The everydayness.

I use the term Vernacular Video Analysis to describe a certain group of practices, namely the systematic evaluation of videos in the respective professional everyday life (There are similar uses of the concept, e.g. Mair et al. 2018; and with a slightly different connotation Schmidt and Wiese 2019). The actions they consist of are not purely situational, but are specifically embedded into particular domains, which I refer to as ‘fields’. I am focusing, firstly, on analyses of videos in which the actors have specifically produced or at least collected the video data in the context of their professional activities in order to evaluate it, and in which the analysis refers to the ‘actions in front of the camera’ (c.f. Reichertz and Englert 2010:28). Watching a film, be it on the couch in the evening or in a film analysis seminar, does not fall within my scope, because participants here do not interpret the ‘natural’ actions of people in front of the camera, but rather follow the crafted program for entertainment. In such cases where the produced video is in the focus of research we would therefore usually speak of film analysis rather than video analysis. Secondly, it is an activity in which the video is used to produce knowledge. While this is certainly embedded in broader contexts of action, in the process of interpreting activity the focus is on the interpretation of the video material rather than on its processing and production. This allows some further forms of the use of video to be distinguished, such as the production of live television footage in sports (Perry, Juhlin, and Engström 2014) or the editing and

production of films (Laurier, Strebel, and Brown 2008). These activities also include aspects of the analysis activity, but do not aim at gaining knowledge, but at the film or the transmission as a product. Thirdly, video analysis, as understood here, must be distinguished from surveillance activities, in which CCTV systems are used to keep a real time (live) eye on rooms outside the field of vision, where the boundaries are fluid. These uses of video technology, which are often also embedded in coordination tasks, e.g. in control centres, have already been investigated by the Workplace Studies (Heath et al. 2002; Heath and Luff 2000; Luff, Heath, and Sanchez Svensson 2008). Those differ in that video technology is used here in a way similar to ‘binoculars’ or ‘periscopes’ and not as a ‘time machine’. From my broader research, which includes also video analyses in police work and market research (Tuma 2017), the following will examine the communicative construction of interpretation with several experts using the examples of analyses in professional sports coaching.

Vernacular Video Analysis in Football Training

Analyses of tactics are increasingly finding their way into the practice of sports coaching and training. There is a wide domain of motion analysis and biomechanics (Martin 1999) that use video recordings to measure and improve the movement of individuals scientifically. Here I do focus on another tradition that focuses on team sports and the tactical analysis. Here the analysis is not so much a matter of measuring, but rather of evaluating certain game tactics, formation plans and the situational adaptation to (meaningful) moves of players in context and the opposing team. The tactical analysis itself is based on its own history, which refers to the historical development of certain playing styles and thus to knowledge specific to the sports field. Football coaches (as well as players and interested spectators) are familiar with the development of specific tactics. After all, football as a team sport is not ‘only’ based on the individual performance of each player, but also on a skillful lineup, on certain systems of play, which consist in certain roles of the players. Those are classified (attacker, defender, defensive or offensive midfield) and linked to certain spatial areas of the playing field (penalty area, front midfield, rear midfield, etc.). Over time, a number of typical constellations have been developed that indicate which and how many players are responsible for certain areas of the field, so they should try to control them. Historical playing systems such as the Scottish Furrow, the Russian Short Pass Game or the World Cup system have become well known during the history of football. Tactics are based on certain lineups, such as the 4-4-2 system (which states that four players play in defense, four in midfield and two in attack). Football history can therefore look back on a broad development in this respect (broadly presented in Wilson and Montz 2011).

In the recent past, analysts and tacticians have diagnosed a dynamization of roles, the players break away from their pre-defined positions, and a defender can, depending on the individual’s abilities, be used skillfully and “push forward”.

The change of the tactical repertoire, the applied procedures and thus the tactical knowledge has become more and more relevant.

The new emphasis on tactics, adaptation to opponent's playing styles, optimization of their own lineup are becoming more dynamic, more complex and now increasingly organized by division of labor with the help of further special experts. Statistics about players – their performance in various roles and winning duels – plays a big part. The knowledge of tactical variants, their adaptation to specific teams and the experience of certain situations can be described as tactical football knowledge. There are manuals, introductions, training courses, etc., as well as specific, closely guarded secret information about concrete playing philosophies of the individual teams.

The precise tracking of all the individual players, their speed and their positions in relation to each other was very time-consuming until the 90s without specialized computer systems.

Today professional providers of technological systems provide teams and clubs with technological infrastructure for recording games and training practices. Football stadiums are mostly equipped with high-resolution video systems which record the entire match (and sometimes also the audience) from an overview perspective and increasingly follow the individual players with automated tracking procedures. Those new systems promise automatized analysis (for a few years now) and are being established at the moment. However, at the time of my research (roughly 2014 and as far as I can estimate the following years), the traditional interpretation done by human observers prevailed (also in the video referee-context, as now established for example in the German Bundesliga).

Frequently used in the context of game and player evaluation are forms of not automatized but standardized of video-analysis, based on coding: In order to link the collected video, motion and position data with meaningful units of the game, human game observers note (tag) relevant events. This means they classify game relevant events according to a coding scheme and link it to a time code (for example, for every foul game they make a note with the minute of play, the players involved; a computer program is often used for this).

The analysis of the game is based on the one hand on the recording, archiving and provision of the video recordings in a uniform format and on the other hand on the coding and evaluation of the individual and meaningful units within the games.

The goal of universal coding of professional games is to provide a comprehensive database of the game and the players, which can be searched by means of a computer and evaluated using statistical methods. The statistical data on players and the course of the game can be used to identify the suspected strengths and weaknesses of opponents. The aggregated information and the calculated frequencies are included in the game tactics.

Besides those large scales and codings, there is another form of video analysis that is more embedded in the specific coaching of teams. This means that the interpretation is not only based on statistical data, but on reviews and reconstructions of games and training situations, and then used for coaching the teams and individual players. For

this aim, most professional clubs (and increasingly also semi-professional teams) are equipped with devices and partly also with personnel dedicated to recording and evaluation. A specific role of a video analyst has emerged. Tasks of video analysts consist of the technical support of the teams, the recording of the matches, the preparation and provision of the recordings, as well as the selection of the sections of the entire match process relevant for training. For instance, in the English Premier League, where match analysis was early on firmly established, every club in 2013 had an average of five match analysts who, among other things, evaluate video recordings, maintain contact with sports science institutes and assist the coach (Lames 2013:41). In this area professionalization is taking place, which goes hand in hand with new academic training programs. In Germany, for example, at least two sports universities (Cologne and Munich) had started to offer special game analysis courses that also include video analysis procedures in the training with a background in sports sciences.

In this field both terms ‘game analyst’ and ‘video analyst’ are used, whereby in the typical use of the terms the former often has a strong statistical background and the latter is more concerned with the processing of the videos and the representation in the foreground. On the one hand, they bring along certain technical skills, but on the other hand they must also be very familiar with the field of football, the rules and the specific tactical knowledge. Video analysts in football are therefore mostly practically familiar with the sport themselves.

Analysis as Communication

In the case examined here, video recordings are used – in addition to the analysis of the opposing teams – above all for work in training, i.e. for reflection on the implementation of the tactics of one’s own team. In the following I will go into more detail about the post-match analysis. This is embedded in the broader organisational context and the division of tasks of the football team.

The example below in this section is taken from a session that took place during a training session of a young football team (a specific selection of the best players from different clubs preparing for a future career in football). This example was taken from a training program lasting several days in which the players discussed and practiced certain techniques and tactics, in this case tactical positioning. The highlight of the training was a practice match against another (older and well-trained) team. The players were intensively coached by a staff of several coaches and additional personnel (such as physiotherapists or sports psychologists). The recording was made the morning after this game. In the room there were the younger video analyst (VA), who also recorded the game using his own technology, and the older head coach (CT). The video analyst already selected certain scenes from the game the evening before and prepared them for analysis.

In this section I describe how an interpretation of a video is made in local interaction between the participants. Based on the clips (or scenes) earlier on selected by the video analyst and the previous knowledge gained from watching

the game, the coach and the video analyst first develop an interpretation of the event. They look for reasons why the game was lost and – prospectively for the later instruction of the players – they visit the clips where their theoretical interpretation becomes clearly visible. I will show how starting from the selection of clips in this specific football context, in the local framework of the training weekend, the video data is used to provide the players with specific training content. The training weekend follows a pre-planned work arc (Gerson 1983), which represents a part of the organisational structure of the association and contributes to the embedding in concrete communicative situations (communicative forms). The scenes are prepared and prepared against the background of both general football tactical expert knowledge as well as the knowledge of locally specific knowledge groups (names and roles of specific players, their strengths and weaknesses etc.) in order to be able to provide the players with plausible and legitimate forms of instructions and recipes for certain game situations. Selection, illustration and instruction thus each describe working steps or, in this case, concrete forms of communication embedded in this project. I will highlight the practices of interpretation in some key sequences. In the first sequences, the details of communication in the situation are explained in detail – later on, I will go into more detail about connections with the special knowledge and the specific training context.

Problem Marking

Let us start with a simple basic sequence (fragment F1a)²: The coach (CT, slightly older, at the back of the picture) sits together with the analyst (VA, younger, at the front of the picture) in front of a notebook. The video, played on the notebook display, is controlled by the video analyst who has previously set up the equipment, including a projector prepared for a presentation to come, opened the video analysis software and prepared the pre-selected scenes. The two of them have already watched two scenes. The video analyst has already briefly discussed this number before the beginning of the sequence shown here. Both look at the notebook in front of them and watch the video in silence. The coach (CT) understands that during the clip the video analyst (VA) sees something relevant on the video, which he confirms after a short time by moving his hand to the notebook and giving the computer the command to stop by a click.

---

² All transcripts have been translated from German. The QR code links to the video (in anonymized form).

Fragment F1a

01 CT make a stopp (...)

02

03

04

05

06

07

08

09

10 VA [click]

11

12

13

14

15

CT=Coach / VA=Videoanalyst

In this short sequence, in which the interpretation begins, some central features of communicative interpretation become already visible. Here we see a small communicative form of visualization: a moment in the video is selected and “shown” using the available technology. Both participants look at the picture, and indicate to each other (by focusing on the shared “perception field notebook display”) that they are looking at “the same picture”. As trivial as this may sound, it is a prerequisite, because the video-technology is used in a certain way, a moment in time is selected and transformed into a still image. This is also socially coordinated. The coach makes the request – the video analyst by clicking follows the request and thus a common moment is offered to both, which serves as a reference point for the following interpretation. This stopping of the video means a selection from the video that is a moving image – hence a meaningful selection, because obviously something relevant must be seen at this moment. The utterance “there” following in the second section of the sequence (Fragment 1b) then also refers to this image.

This agreement on a moment represents the first step in the viewing of something interesting for both parties, a very specific moment was chosen from the video, the coach has “provided instructions”, and the video analyst made it visually available by stopping the video appropriately.

Let’s continue watching the video. The coach, who is closely connected (Fragment F1b), again extends his hand forward and this time points to the screen (and not to the keys), using his pen as a pointing instrument; he identifies something

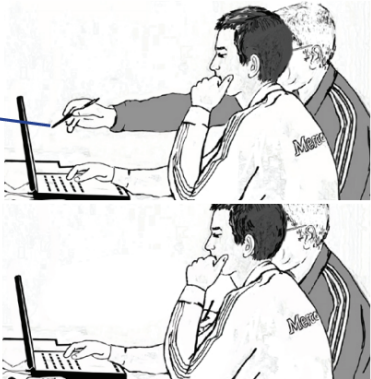

in this visually available space of the still image that he can locate on the surface – obviously the distances play a role for him. The visualization of these distances is not only a “single” act of pointing and verifying, but unfolds, as we can see in the following sequence here.

Fragment F1b „Marking the problematic moment“; Timecode 02:13

01		there you see very
02	CT	clearly
03		look at those distances
04		
05	CT	yeah
06	VA	mhmm

CT=Coach / VA=Videoanalyst
underlining for pointing gesture

The coach pushes the pen forward and points to a specific section of the video image, to a place where something relevant is obviously visible, he also clearly emphasizes that this should also be visible to the video analyst. By “look at those distances” they are marked as knowledge, which obviously has a relevance for the analysis of the game. The coach asks the video analyst for an account of the distances that are obviously visible and interesting. After a further request by the coach (“yeah”), the video analyst hands in this confirming his account of this, not only confirming that he shares the common focus of vision, but also that he seems to recognize (or at least does not want to ask) the relevant phenomenon typified by the term distances – but without qualifying this more precisely (“mhmm”).

With a renewed pointing and a qualification – obviously not seeing everything – the coach continues his observation (Fragment F1c). The phenomenon that is not so easy to see – the distances that are cut off by the camera and are not in the picture – can be made interactively available on the basis of the knowledge about the events on a football field and the logical conclusion (if the players are not to be seen, they must be further back).

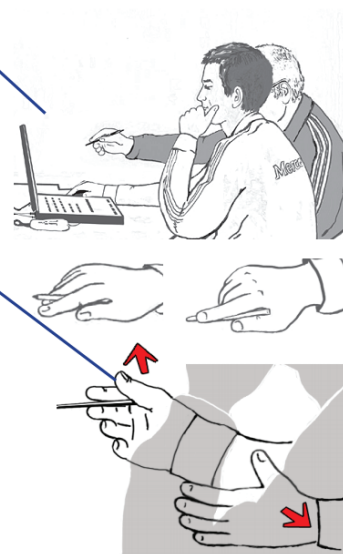

Fragment F1c „Marking the problematic moment“; Timecode 02:1

01 CT (.) there we don't see those in
 02 the back
 03 but it is hu::ge
 04
 05 VA mhm, mhm
 06 CT [looks away, takes notes]

CT=Coach / VA=Videoanalyst
 underlining for pointing gesture
 and gesture

The coach achieves this on the one hand by a fine movement of the fingers – the pen first points to what is visible on the screen before gripping and pointing with the finger slightly to the right, next to the screen. The coach then performs this movement with the statement “but it is hu::ge”, which he expands with a chalice-like separation of the hands (cf. Streeck, Grothues, & Villanueva, 2009, p. 97 for a fine analysis of similar gestures connected with the deictic language). This typification of a visually available, relevant phenomenon is again confirmed by the video analyst with “mhm, mhm”. Afterwards the coach turns away and writes something down – this writing down is not only an incidental writing down but he also shows that he assigns a meaning to the just produced knowledge. He keeps it on his pad and shows that he “prepares” this information for later. Furthermore, turning away from the screen and the sequence shown indicates that the work at this point is now finished – the video analyst demonstrates this by operating the computer and calling up the next scene for viewing.

The sequence showed that from the selected videos certain elements were further selected. In this case the coach first looks for a general explanation of the tactical or individual mistakes made in this (lost) game. The distances are discovered and marked as part of his argumentation – and when looking through one of the relevant sections of the game, they are made visible in the material. The specific moment in the video, which the coach selects for and with the video analyst, thus reveals a fundamental attribution of meaning. The distances – an initially abstract size, which cannot even be clearly seen on the video (the camera pans – we will go into this point later), are made relevant verbally/deictically and made available in the interaction space by means of complicated pointing gestures and the illustrative chalice gesture, hanging and unfolding, which is finely coordinated with the expression “hu::ge”. The marking of distances does not only mean the visualization of a moment in video time, of a still

image or an object, but rather the relations within the video image: here, those of the players themselves are intended. This emphasis alone is based on a specific visual knowledge, the tactical knowledge about good and correct distances, which the coach obviously possesses. Such knowledge content is partly available as theoretical knowledge coded in game philosophies and tactical game systems – but the coach does not theorize at this point, but first identifies the phenomenon, he selects it, even though there would certainly have been other aspects in the video that could have been considered. The video analyst does not just watch passively at this point – but by stopping at the right moment, by his “mhm” statements he gives the coach the opportunity to further develop the interpretation in this interaction. In these simple basic sequences, a problem was sequentially identified and linked to the theoretical concept of distances by using different pointing tools (video pause, pointing gestures with and without a pencil and “demonstrative writing”). I can show that the communicative interpretation, the viewing of such simple things as distances is based on a fine coordination of observation, the use of the computer and gestures.

Troubleshooting and illustration of the consequences

Let us look a moment later at the next sequence (Fragment F2a). Again, the video analyst ran the video or the next scene.

Fragment F2a „Mistakes and consequences“; Timecode 03:29

▶	01	CT	it is exactly the same, isn't it
	02	VA	yes
▶	03	CT	a:always the same
▶	04		(1s)
	05		no compactness
	06		8s
◀	07	CT	here we retreat (.)
	08	VA	and especially if (.)
	09	CT	mistake

 CT=Coach / VA=Videoanalyst

While this is still going on, the coach comments that what has just been observed (the distances) is happening again. Here, too, these seem to pose a problem – this time the video analyst also answers with a decisive “yes” to this interpretation, which he then elaborates on in more detail. The stretched “a: always the same”

refers to a more general knowledge, the distances; respectively, the non-existent compactness of the play is a problem that he presents as already known to him. So here he has identified a recursive error pattern in the movements of the players and typified it with the term distances. The special emphasis may indicate that he had already addressed this problem during the game the day before and considers it to be one of the main reasons for the lost game. With “here we retreat” a new meaningful section in the video is identified – the withdrawing describes a change in the direction of movement of the players – and it is not directly connected logically with the distances at first. The video analyst controls the video – and stops the video several times before “here we retreat”. Even before the coach utters “mistake” he rewinds some images and indicates that he too has seen something which the coach clearly categorizes as an “mistake” with the insertion before the video analyst can finish his execution, which he has already scheduled (“and especially if”). Here, “mistake” is a statement that refers to the joint knowledge of the two of them – due to their football experience and tactical knowledge, they see something in the video that is not initially formulated by themselves, but can be visualized by the consequences. Confirmed by this interjection, the video analyst plays through the possible consequences of this error – flinching at the wrong moment and too large distances in the potentials (“and if”) – as an imaginary course of the situation (Fragment F2b).

Fragment F2b „Mistakes and consequences“ Timecode 03:29

01	VA	yes (.) and if he doesn't get the	F2b-1
02		ball (.)	
03	CT	[(sch)	
04			
05			
06			
07	VA	then this one can push it though	2k-b
08		here	
09	CT	(---) yes	2k-c 2k-d
10			

CT=Coach / VA=Videoanalyst

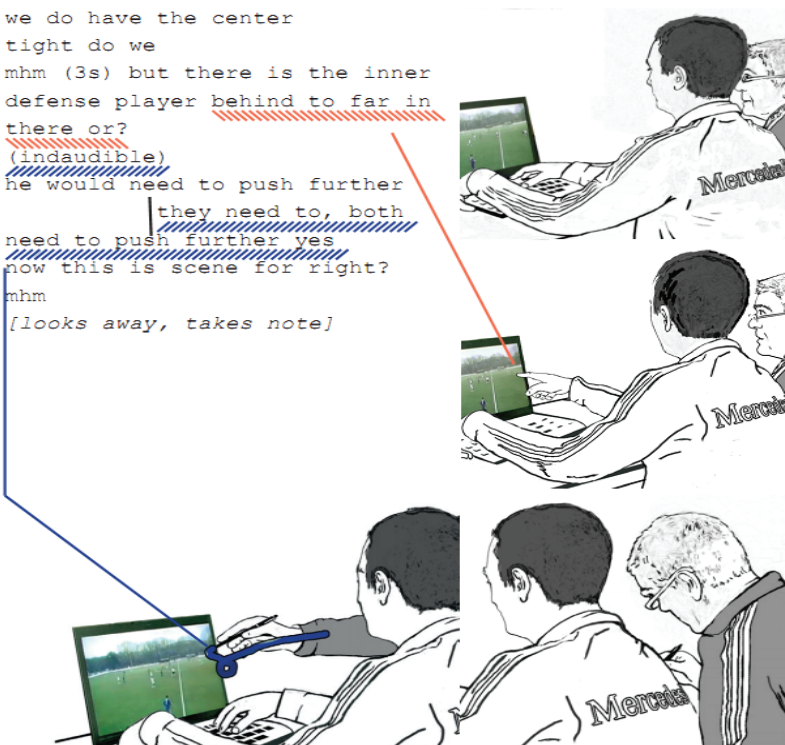
The video analyst uses a sequence of pointing gestures at individual, visible players and their possible paths or passages to develop the possible consequences of the players’ “wrong” actions, using the movement of his hand to represent imaginary movements (for the analyses on movement gestures c.f. Streeck 2009:132ff). The construction of the imaginary consequences is achieved by a deictic reference to the

video, in which certain paths of the players are set by the drawing of vectors into the space. These are not only visual or verbal, but consist of a multimodal orchestration between the selection of the relevant still image, the highlighting of dangerous opponents (“then this one can push it through”) by speech and pointing gesture and the continuation through the possible gaps and paths. The coach then refers (Fragment F2c) to this construction of the error and the imagined consequences of the video analyst, thus accepting this idea.

Fragment F2c, „Mistakes and consequences“ Timecode 03:29

01	CT	well that wouldn't be so bad yes	
02		we do have the center	
03		tight do we	
04	VA	mhm (3s) but there is the inner	
05		defense player <u>behind to far in</u>	
06		there or?	
07	CT	(inaudible)	
08	VA	he would need to push further	
09	CT	they need to, <u>both</u>	
10	VA	need to push further yes	
11	CT	now this is scene for right?	
12	VA	mhm	
	CT	[looks away, takes note]	

CT=Coach / VA=Videoanalyst
underlining for pointing gesture

So the coach accepts the analyst's criticism of the course of the game, but limits the possible imaginary construction of how this “mistake” could have “ended”. While the video is running again, he relativizes with the diagnosis that the “center” is still “tight”, which describes a normative good condition, the possible scenario that the video analyst had presented.

Here the characterization of the “possible” consequences are not only aimed at a reconstruction of the respective game actions, but rather already prepared in the

anticipation of the later instruction of the players, whereas the mistakes are to be presented and clarified in a context and with reasons.

Positions and the distribution or arrangement in space

The third treated scene begins (after some more clips have been discussed by the two of them) and now the video analyst and the coach go back again and have a closer look at their “third scene”. At the beginning, the video analyst loads the video clip into the program, jumps to the beginning, waits until the coach has finished writing down the notes for the previous clip and turns to it, then starts playing, and while the video is already running, he announces the location “this is the third scene”. The video is running, their own team approaches the goal from right to left. When prompted to “stop times”, the video analyst will slowly reverse the video. The coach comments on the good cast at the front with strikingly deictic remarks (“there”; “up front”), which refer to a shared knowledge of the field and its practical organization.

Fragment F3a „Positioning“ Timecode 10:02

▶ 01	VA	this is the third scene
02		5s
03	CT	stop it now
▬ 04	VA	[presses pause key, rewinds]
◀ 05	CT	here we're well positioned up
06		front
07		2s
08	VA	mhm
09		4s
10		one=two=(four)
11		14s
12	VA	Ok
13		
▬ 14		
15	CT	oh he comes (there in front)
16		and there
17	VA	[shows the movement on the screen]

CT=Coach / VA=Videoanalyst
underlining for pointing gesture

The video is slowly rewound by the video analyst on the request “stop it now” – and thus observable in the reverse – for fourteen seconds, almost to the beginning of the cut-out sequence (which begins with the winning of the ball by their own team). Both watch the video in detail and patiently wait for the slow rewind, which is also limited by the software here (the rewind with the key combination determines the speed and cannot be controlled dynamically). The reconstructions of what was seen and the statements of the coach leave an open interpretation; not a mistake is directly addressed, but first the course of events is reconstructed. The counting of the first overview of the number of players – how many “are in front in attack”, how many “stay behind”. The coach counts here without pointing gestures at first, but with his attention and a form of video-accompanying speech – and the consequence of the “here we’re well positioned” – he makes clear what the numbers refer to: the number of players in attack. The “ok” at the end of the rewind signals that the coach has now understood the sequence for himself. This view of the clip therefore not only deals with the phenomenon of distances, which was previously seen in a still image, but rather the movement of a certain number of players in the “space to be controlled”. Therefore, the interpretation here refers to the coordination of the players with each other and with the opponent – because “front” and “back” depend on the game situation. This adaptation to the dynamics of the game is not visible in an image, but over the course of time. The focus is set on the number of players, “well positioned” refers more to the number of players and less to the distances. The video-accompanying counting of the coach makes the course character of the video visible and underpins his evaluation (“well cast”) with “objective numbers”, which present the statement as logical. The video, which slowly starts to fade away again, allows the video analyst to start with a reconstruction of the events – he describes and shows again with suggested vectors (this time not purely “imaginary”, but with reference to the visible) from where the player comes from in possession of the ball and thus opens the exact reconstruction of the events. The coach continues the commentary on the playing action in the next fragment (F3b), directly following on from the observations of the video analyst (“e is staning up=there, everything=allright (.) lets him play”) and classifies them. In this section, it became particularly clear that two experts familiar with the respective case are dealing with the video, and that they can therefore communicate with each other with very brief statements referring to shared understanding before a shared special knowledge of both football tactics and the actual game. The slow rewind with a description of what has been seen initially leaves a space for interpretation open, which is filled with an evaluation and problem marking in the directly following sequence, so that the actors themselves search here

Fragment F3b „Positioning“ ; Timecode 10:02

▶ 01 CT he is staning up=there,
 02 everything=allright (.)
 03 lets him play
 04
 05 13s
 ◀ 06 CT stop it again
 07 3s
 || 08 CT a pittty [points next to the
 09 screen] we don't have this on
 10 camera, no
 ◀ 11 VA [no:hh
 12 CT because we are not(..), not so
 13 well positioned we all go with it
 14 VA mhm
 || 15 CT there then are one=two=three
 16 =four=five=six (--)even and over
 17 there he comes also there we are
 18 eight menn
 19 VA [Mhm
 ▶ 20 CT and this makes (.) and there we
 21 have holes in it to the back and
 22 if we lose the ball then we need
 23 to hold the position a bit
 24
 25

CT=Coach / VA=Videoanalyst
 underlining for pointing gesture and gesture

The coach refers to the video analyst's reconstruction of the event and rates it as "good". This is followed by a longer pause in which the advance to the opponent's goal is played again. Now the coach starts again with a "stop" prompt to which the video analyst reacts as usual with a short slow rewind of the video. Apparently there is something else in the clip that attracts attention again. Once again the coach complains that not the whole pitch is visible. But the faded out part seems to have a great relevance for him, so that this is explicitly addressed ("a pittty we don't have this on camera, no")

and is confirmed by the video analyst. Here the interpretation suggests that knowledge about what is “behind” is somehow necessary to clarify the situation. In particular, it may be possible to close what “happens” at the back. Through the video sequence and his knowledge of the typical positions, the coach concludes the location of the two other players who are not visible in the video and presents them as imaginary. Similar to the video analyst before him, he achieves this performatively by drawing pointing gestures in the space next to the screen. So he expands the visible field into the “air” and relies on the video analyst to share this idea of a playing field. In this gesture-like imagination he begins to trace the visible (Streeck 2009:69) and continues this seamlessly next to the screen, where the artificially pristine space of the playing field is thereby continued. This imaginary representation is a solution to the fact that he can’t simply show the players visually, which he expresses as a problem, because the screen is cut off here. Thus, he can reconstruct how many players are standing there, since this preparatory interpretation to illustrate the football tactics is prospectively designed to “show” the players something clearly later on. The coach and the analyst realize that they cannot simply demonstrate their actions to the players easily by showing an image. This relates to a more general issue that shows how the visualization serves not only to solve a technical problem, but highlights how professional knowledge is brought into the interpretation. It allows the coach to “extend” by imagination while evaluating what is objectively not visible. If only parts of the game are visible in the video, the coach will be able to anticipate what is happening in the back half. Based on his knowledge, he assumes with good reason, as most experienced footballers do, that the players behind him will also move forward (and not simply leave the field when they are not visible). He also illustrates this communicatively. Apparently, it is not necessary for him to always have a perspective in the video that covers the entire playing field in order to understand the game, because his consciousness is already constantly presenting the invisible. The space continues outside the represented video image and the players act for it in the mode of the idealized “and so on”. Since the question of “what” happens in the non-visible, but in order to investigate how the distribution on the playing field is shaped is important, this must be reconstructed on the basis of cognitive conclusions, basal arithmetic operations (if eight are in front, only three can be behind): it is made accessible. This, actually cognitive operation, also takes place in the context of showing and materially bodily reference to the video that is running.

Generalization

In the last section (Fragment F3d) of the preparation of the illustration of this clip, which follows on from the previous ones, it now becomes clear, as the two analyzers did, that the reconstructed positioning is now based on a specific concept from the football language of positioning. This football term describes a tactically normatively good distribution of the players on the field in a certain situation (in attack) – it contrasts the problematic position on a line, which the coach calls here a

dangerous scenario. He links this with a pointing gesture to the moment in the video, which is paused at a point where this is clearly visible. At the end of the sequence the problem is located – the coach draws the consequences from the distances that are considered problematic. The problem for him here is that too few players stay behind to catch balls that are played back from the penalty area due to running forward too fast. This means that the players cannot anticipate possible rebounds or balls returned by the opponent and therefore cannot use them for further attacks. On the contrary, the team may even be put in danger. The problem, the tactical weakness, or rather the mistake the team makes, becomes visible here: in the consequence, which is chronologically after the originally planned video.

Fragment F3d „Generalization“; Timecode 11:42

01	VA	<u>both inner defenders</u>
02	CT	<u>dorschi and the both inner</u>
03		<u>defensive players, na na there you</u>
04		<u>need to be cautious that you don't</u>
05		<u>stand on the line no (.)however</u>
06		<u>they always stand scattered</u>
07	VA	<u>but you cannot see</u>
08		<u>it in the back (...)</u>
09	CT	if in such a situation you need to
10		score a goal
11	VA	yes [starts playback]
12	CT	(inaudible 2s) (now) can you see
13		<u>where the ball goes to</u>
14	VA	mhm
15	CT	I would be interested in that
16	VA	[8s forwards]
17		<u>this is exactly the situation,</u>
18		<u>until this moment</u>
19	VA	Mhm
20	CT	yes
21		<u>we need to get this ball</u>
22	VA	yes
23	CT	those are the second balls
24		[takes note]
25		
26		

CT=Coach / VA=Videoanalyst
underlining for pointing gesture and gesture

The analysis of this scene is concluded with the concluding statement of the coach “this is exactly the situation”. “Until this moment” is an instruction to the video analyst to re-cut the clip, which they (invisible to us) also implement immediately. The coach summarizes his observation “we need to get this ball ... those are the second balls”, and thus presents the observed individual case as a quintessential example, in which a typical situation (“second balls”) is illustrated, which is later presented to the team as an example to give them a normative instruction for action. The coach ends this sequence by writing it down and by saying “that’s enough, the scene is enough” in relation to the whole preparation session.

By this final communicative turns the preceding steps analysis are summarized and generalized. They are identified and crystallized as a key “topic” that is linked to the specific knowledge perspective of the trainer. In a process of communication, the still ephemeral observations are increasingly transform the recorded game as epistemic object (c.f. Rheinberger 1997, and for an overview Evenstein and Whyte 2009) into a specific objectivation of knowledge that is later used as a tool or rather a technical object. A striking visual example is produced that can later on be used and then unfolded again in interaction with the players.

In summary, the working process can follow the illustration in such a way; it is an interpretative treatment of systematically selected meaningful video recordings from a football match. The video analyst, based on his knowledge of football and the course of the match, has cut them out of the overall recording according to his relevance criteria (important decisions, clearly visible mistakes, special events), and now they are discussed together with the coach. Since this form of interaction is similar in many of its characteristics to video analysis in data sessions in sociology or other fields, it could be classified as “Video Analysis”. However, here it is integrated into a very specific work arc which constitutes its specificity. In order to arrive at their results, the two have used the whole range of performative forms of visualization in their joint interpretation – as I have shown, from the marking and depiction of individual moments, relations and players, to the variation and presentation of possible consequences, to the connection with theoretical categories and established football knowledge. However, all these interpretive activities show a clear reference to the specific goal of didactic clarification of already known knowledge: the relevance of certain tactical maneuvers. The illustration is therefore not aimed at generating new, surprising insights, but at confirming known theories in a concrete case. In this case, it refers to the game and the whole team, even if individual players are also highlighted.

The players gather in the room afterwards, because after the preparation coaches and analysts want to give the team feedback on the (just evaluated) match of the previous evening as planned, which is based on the training aspect – i.e. learning how to implement game tactics more effectively. The preparation of the “inspection” that has just been carried out can thus be described as a special form of video analysis – inasmuch as the coach and the analyst generate specific detailed knowledge about the past football game in a communicative situation by reconstructing its course. However, the aim is not to create “new” knowledge about an unknown context, but

rather to be able to illustrate the errors already suspected. Nevertheless, it is still possible to speak of the generation of new knowledge, because the two of them were not at all aware of some details in advance, and they developed more precise descriptions of the individual scenes and linked these with theoretical concepts (e.g. the second balls). The analyses are aimed at specific knowledge goals, which are embedded in an organisational context and a work arc (a training weekend) on the one hand, and in the field of football on the other hand through the institutionalised goals (winning matches and the conscious implementation of a game tactic, further development of promising young players etc.). In this case, the analysis also serves the purpose of research into the origins, whereby this is in turn “overlaid” by its function – training and the following instruction. The next sequence shows how the “interpretation contents” of the sequence are then resumed in the instruction. The individual sequences are not only evaluated for their own sake, but the sequences are rather processed in such a way that the coach and the video analyst can present the findings as examples of problems. The products of the interpretation are then commentable clips – which can be used in the presentation as a revealing document with an evidential character of a certain problem or to legitimize a certain tactical component, which is also embedded in a theoretical context.

At the end of the discussion of the individual sequences, the coach and video analysts go through all the clips once again and make a detailed selection of what they will present afterwards. They prefer those scenes in which the problems of the game they have identified become evident in a compact and demonstrative way, which they comment on again when playing the clips.

Summary

It still remains to be seen whether video analysts will be able to establish themselves as a profession in their own right in this field, or whether it will remain with a few prominent personalities visible in the media. Currently, video analysts are doing their job well shielded and invisible in support of the coaches. However, they are – and this is only visible from “inside” – communicatively involved in the interpretation, and actively participate in making the phenomena visible.

Video analysis is used to inform the planned strategy of the coach, but it is above all also part of the work with the team, which for coaches is communication. Video analysis is not only used as a source of knowledge, but is also introduced into didactically framed situations, in which the coaches integrate a whole range of requirements, from the transfer of tactical knowledge, to the motivation of their own team and the implementation of long-term theoretically specific training concepts (c.f. the ethnography of Schilling 2001:337ff). However, the video serves as a source for detailed reconstructions of individual sequences, in which specific new insights are generated, as well as for the legitimizing illustration of game theoretical concepts, which are presented to the players in a normative way. In concrete terms, this is primarily a matter of tactical concepts, which consist above all of a certain idea of

the playing field. The playing field is presented as a dynamic space and the players receive instructions for action in certain situations. They are supposed to internalize certain arrangements, play patterns and maneuvers in order to be successful.

The interpretations of observed segments of the data are transformed into prospective instructions, which must then be presented in situ – either a form of re-enactment or the tactical board comes into play. The didactic situation between coaches and players therefore always involves two things: the recourse to the sometimes erroneous past and the positive transformation of the mistakes in the future, which can sometimes lead to the creation of rules of action. The work arc is thus again embedded in various dimensions of temporality that extend beyond the respective training weekend. In conclusion, it can be clarified once again that current professional ball does not last 90 minutes, but that the game has long since been extended to include preliminary discussions, debriefings, analyses of other teams, etc., which a coach carries out with his team. In doing so, he has access to a large number of co-operating specialists (from sports psychologists to athletics coaches and video analysts) who work in the background to accelerate the game.

The special focus of the empirical case study lies not only on the empirical recording of an empirical phenomenon (i.e. the video work), but also on the theoretical embedding of the research design in the study itself. The strength of communicative constructivism lies in placing the phenomena that are often the focus of interest in studies of social situations, the individual courses of action and sequences, the bodies and objects and the practices, forms and communicative genres that can be identified from them in a broader context. Through processes of institutionalizing work activities (here the formation of work arcs), the establishment of new knowledge bases from concrete actions and communicative work practices, experts establish themselves, organizations are founded and fields are established. Material objectivations also ensure durability, but must be constantly reinterpreted. This view guides the study, and enables a more precise, processual understanding of the communicative processes of the communicative construction of reality. Thus, my study is not only designed to learn something about an esoteric special field of knowledge – the world of video analysts or sports coaching – but it is more comprehensively about an understanding of the communicative processes of interpreting audiovisual data in general. As I have explained, showing and interpreting are communicative actions, and interpretation is much more than just a purely cognitive process of individuals. Furthermore, my study is reflexive because it deals with the communicative interpretation of videos, i.e. what I have done myself for research purposes. A more precise, in the narrow sense reflexive empirical investigation of social science methods is still in its infancy, but my work on “Vernacular Video Analyses” is a foil with which other sociological video analyses can be contrasted.

Literature

- Boehm, Gottfried. 1994. 'Die Wiederkehr der Bilder'. Pp. 11–38 in *Was ist ein Bild?*, edited by G. Boehm. München: Fink, Wilhelm.
- Ewenstein, Boris, and Whyte, Jennifer. (2009). Knowledge Practices in Design: The Role of Visual Representations as 'Epistemic Objects'. *Organization Studies* 30(1): 07–30.
- Gerson, Elihu M. 1983. 'Work and Going Concerns: Some Implications of Hughes' Work'. Presented at the 'Theoretical Implications of E.C. Hughes' work' at the meeting of the Pacific Sociological Association', San Jose.
- Heath, Christian, Jon Hindmarsh, and Paul Luff. 2010. *Video in Qualitative Research: Analysing Social Interaction in Everyday Life*. London: Sage.
- Heath, Christian, and Paul Luff. 2000. *Technology in Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heath, Christian, Marcus Sanchez Svensson, Jon Hindmarsh, Paul Luff, and Dirk vom Lehn. 2002. 'Configuring Awareness'. *Computer Supported Cooperative Work (CSCW)* 11(3–4): 317–47.
- Knoblauch, Hubert. 2019. *The Communicative Construction of Reality*. Milton Park, Abingdon, Oxon ; New York, NY: Taylor & Francis Ltd.
- Knoblauch, Hubert, René Tuma, and Bernt Schnettler. 2013. 'Video Analysis and Videography'. in *Sage Handbook of Qualitative Data Analysis*, edited by U. Flick. London: Sage.
- Lames, Martin. 2013. 'Videotaktiktraining – Unausgeschöpfte Potentiale'. in *Neue Trends bei der EURO 2012 : Entscheidungskompetenz in Abwehr und Angriff / Internationaler Trainer-Kongress 2012*, edited by S. Groß and T. Voggenreiter. Frankfurt, M.: BDFL.
- Laurier, Eric, Ignaz Strebler, and Barry Brown. 2008. 'Video Analysis: Lessons from Professional Video Editing Practice'. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 9(3).
- Luff, Paul, Christian Heath, and Marcus Sanchez Svensson. 2008. 'Discriminating Conduct: Deploying Systems to Support Awareness in Organizations'. *International Journal of Human-Computer Interaction* 24(4): 410–36.
- Luhmann, Niklas. 1997. *Die Gesellschaft Der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Mair, Michael (Author), Chris (Author) Elsey, Paul V. (Author) Smith, and Patrick G. (Author) Watson. 2018. 'War On Video: Combat Footage, Vernacular Video Analysis And Military Culture From Within'.
- Martin, R. Bruce. 1999. 'A Genealogy of Biomechanics'. in *23rd Annual Conference of the American Society of Biomechanics*. University of Pittsburgh.

- Mitchell, W. J. T. 2005. *What Do Pictures Want?: The Lives and Loves of Images*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mitchell, William JT. 1997. 'Der Pictorial Turn'. Pp. 15–40 in *Privileg Blick. Kritik der visuellen Kultur*, edited by C. Kravagna. Berlin: ID-Verlag.
- Perry, Mark, Oskar Juhlin, and Arvid Engström. 2014. 'Dealing with Time, Just In Time: Sense-Making and Clip Allocation in Multiperson, Multistream, Live Replay TV Production'. Pp. 262–86 in *Studies of video practices: video at work*, edited by M. Broth, E. Laurier, and L. Mondada. New York: Routledge.
- Reichertz, Jo, and Carina Englert. 2010. *Einführung in die qualitative Videoanalyse: Eine hermeneutisch-wissenssoziologische Fallanalyse*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Rheinberger, Hans-Jörg. 1997. *Toward a History of Epistemic Things: Synthesizing Proteins in the Test Tube. Writing Science*. Stanford, Calif: Stanford University Press.
- Schilling, Marcel. 2001. *Reden und Spielen: die Kommunikation zwischen Trainern und Spielern im gehobenen Amateurfussball*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Schmidt, Robert, and Basil Wiese. 2019. 'Online Participant Videos: A New Type of Data for Interpretative Social Research?' *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* 20(2).
- Streeck, Jürgen. 2009. *Gesturecraft the Manu-Facture of Meaning*. Amsterdam etc.: John Benjamins Pub.
- Tomasello, Michael. 2009. *Die Ursprünge Der Menschlichen Kommunikation*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Tuma, René. 2017. *Videoprofis Im Alltag – Die Kommunikative Vielfalt Der Videoanalyse*. Wiesbaden: Springer VS.
- Wilson, Jonathan, and Markus Montz. 2011. *Revolutionen auf dem Rasen eine Geschichte der Fußballtaktik*. Göttingen: Verl. Die Werkstatt.

Рене Тума

ПРОФЕСИОНАЛНА ИНТЕРПРЕТАЦИЈА У СПОРТСКОМ ТРЕНИНГУ – АНАЛИЗА КОМУНИКАТИВНИХ ПРАКСИ СВАКИДАШЊЕ ВИДЕО-АНАЛИЗЕ

Апстракт: Овај рад се бави комуникацијским праксама и визијом стручњака. Показује да тумачење видео снимака није чисто когнитивно, већ је континуирано комуникативно постигнуће. На основу анализе видео снимака и етнографских истраживања, анализа показује како сами професионалци у спортском тренингу користе аудио-визуелне податке за стварање знања. Анализа се заснива на

теоријској позадини комуникативног конструктивизма и бави се употребом технологије од стране учесника, ситуацијским телесним изведбама које чине ствари видљивим и локалном производњом знања као комуникативне праксе. Специфични облици показују карактеристике локалних култура „вернакуларне/ свакидашње видео анализе“. Док рад наглашава ситуационе аспекте чина интерпретације, он их у исто време поставља у шири оквир делања специфичног за одређену област.

Кључне речи: визуелни подаци, вернакуларна/свакидашња видео-анализа, комуникативне праксе, телесне изведбе, локална производња знања

Драгољуб Б. Ђорђевић¹
Универзитет у Нишу
Машински факултет

Оригинални научни рад
UDK 316.728(=214.58)(497.11)“2018”
Примљено: 06.4.2020.
Ревидирана верзија: 21.5.2020.
Одобрено за штампу: 29.5.2020.
DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.25.2020.02>

ЈОШ СОЦИОЛОШКИХ ЦРТИЦА О ШОФЕРШАЈБНОВЦИМА

Апстракт: Текст је настао на основу истраживања Рома Томислава Асановића, перача шофершајбни на нишкој раскрсници код Моста младости, кога смо преименовали у Тому Семафорцију. Искусвени део проучавања извели су 2018. г. Јелена Динић, Драган Тодоровић и Младен Митровић, док је писац чланка једну деценију скоро свакодневно непосредним посматрањем прикупљао податке о понашању и обављању посла овог шофершајбновца, који се може прогласити за идеалног представника своје занатске феле. Приказујемо, обилато користећи туђи документарни материјал, какав је однос према Ромима перачима шофершајбни, тзв. урбаним рударима у које, поред њих, убрајамо и: амале, бескућнике, љубраре, задушничаре, збираче старе хартије и кутија, ималинаре, контејнераше, понуђаче ситних израђевина (препродавце), просјаче, сабираче старог гвожђа, сакупљаче боца и ине пластике, смећаре на депонијама, таљигаше, уличне свираче. Иако их се само овлаш дотичемо у социолошком портретисању, очекујемо да ће наше изучавање перача шофершајбни подстаћи скрупулознија емпијска истраживања ромских урбаних рудара, осталих маргиналаца и губитника – не заборавимо – људи који животу дају лепше нијансе, и установљавање социологије беде и пауперизације или социологије маргинализованих група, у српској социологији посебне дисциплине тек у зачетку.

Кључне речи: перачи шофершајбни, урбани рудари, Роми Србије, стереотипи о Ромима

*Ја живим не радећи,
он ради не живећи.
Чарлс Буковски*

Уводна напомена

Текст је настао на основу истраживања Томислава Асановића (*Слика 1*), перача предњег и задњег аутомобилског стакла на нишкој раскрсници код Моста младости, кога смо преименовали у Тому Семафорцију. Искусвени

¹ brkab@junis.ni.ac.rs

део проучавања извели су 2018. г. Јелена Динић, Драган Тодоровић и Младен Митровић, док је писац чланка једну деценију скоро свакодневно непосредним посматрањем прикупљао податке о понашању и обављању посла овог шофершајбновца, који се може прогласити за идеалног представника своје занатске феле. До сада су обнародована два рада – Ђорђевић, Д. Б. 2019. „Тома Семафорџија“ (*Социолошки преглед* LIII4]: 1636-1653); Ђорђевић, Д. Б. 2020. „Урбани рудари Србије: социолошке цртице“, међународна научна конференција *Социолошка наука, филозофско и научно знање у функцији прогреса*, Филозофски факултет у Никшићу (мај 2020) – а на истеку текуће године биће наштампана и монографија Д. Б. Ђорђевића и Д. Тодоровића *Тома Семафорџија: социолошки портрет перача шофершајбни* (Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет).

Слика 1: Тома Семафорџије (фото: Д. Тодоровић, 2019)

Семафорције у окружењу

Многи Срби су уверени да је прање шофершајбни специјалност српских Рома. Диви им се: Како се само досетише да на још један начин дођу до *дeњги*, измислише, јер су ладолежи и дембели, лаку зараду малтене кроз забаву? Оно, колико се чинило парадоксално, они воле (или су приморани) да се баве пословима које не контролишу Гаџе, што јесте одлика *gromanipe*-а, и у томе су успешни.² Сетимо се само бувљака у настајању – Ко је с почетка тамо „даровао“?: „Роми се, у тако оштрој конкуренцији, сматрају ‘највреднијим’ продавцима: одвајкада на маргинама, окружујућим народима су сопствени, проказани стил живота са улица наметнули као образац успешности ван легалних токова привређивања. Они су *оличење бувљака – он је ‘огледало српске економије’*“ (Ђорђевић, 2010: 114).

Они нису зачетници перачке работе, која се одавно јавила с првим бензинским постајама и коју и данас на њима успутно обављају точиоци горива или привремено унајмљени омладинци – ђаци и студенти – да би увећали џепарац. Таквих брисача имамо у целом целцатом свету, и у високо развијеним земљама, попут Сједињених Држава, у којима то није тако лоше плаћен посао. (Пишући о нама као купцима скупих „крпица“ у иностранству, луцидни Момо Капор [2018: 21] се чуди: „Како смо дошли до њих, кад су нам плате мање од оних које примају брисачи шофершајбни на њиховим бензинским пумпама?“)

Роми нису покретачи ни гланцања аутомобилских стакала на семафорима. То су, примерице, све донедавно у САД радили Афроамериканци, а сада у Грчкој или Италији избеглице.

Тако испада да српски Роми нису ексклузивци. Њихови истоплеменици из бивших југословенских република више-мање занимају се том активношћу. Моје интересовање за шофершајбновце, захваљујући социолозима из главних градова, слило се у следеће извештаје:

Семафорција ни за лек у Љубљани и Загребу

Миран Комац,³ Љубљана (Словенија):

- „Побратиме драги, не сећам се да би икад у Љубљани видио такав начин чишћења ауто-стакала. На семафорима сигурно не. Мислим да би одмах интервенирали редари и полиција. Понекад се нађу на бензинским пумпама студенти/студентике, који перу шофершајбне. Раде преко лета или викендом да нешто зараде. А то нису Роми. Распитаћу се код колега и пријатеља да ли се они можда сећају ‘перача ауто-стакала’. Ја сам лично такав начин зараде видео само

² Више о *gromanipe*-у у мом уводу у ромолошке студије *На коњу с лаптопом у бисагама* (2010: 74–95).

³ Социолог, редовни професор Универзитета у Љубљани.

у Риму и Атини. Само добро желим, Миран“ (From: Miran Komac [mailto:miran.komac@gmail.com] Sent: Sunday, September 02, 2018 3:10 PM To: Dragoljub Djordjevic Subject: Re: Brkina molba).

- „Побро, вргим телефон и питам за Роме чистаче прозора на колима. Нико се не сећа чистача уопште. Словенци не познају Роме, веома мало долазе у контакт са њима. За Словенце је све што је тамније ‘од здола’. Да поновим, чистача прозора на аутима у Љубљани никада није било! Ни Словенаца, ни Срба, ни Рома. Ако би ико имао такву жељу и интенцију срео би се са полицијом у року од 5 минута. Ја мислим, да то важи и за друге градове. У Атини сам био 78, у Риму 80. и 83–84. Да ли су били чистачи Роми не знам. Мени су деловали као дечаки који желе нешто да зараде“ (From: miran.komac [mailto:miran.komac@gmail.com] Sent: Sunday, September 02, 2018 9:18 PM To: Dragoljub B. Djordjevic Subject: RE: Brkina molba, nanovo).

Иван Маркешић,⁴ Загреб (Хрватска):

- „Било је, али више нема. Нисам их посљедних година примијетио у Загребу. Чинили су то Роми“ (From: Ivan Markešić [mailto:Ivan.Markesic@pilar.hr] Sent: Sunday, September 02, 2018 12:12 PM To: Dragoljub B. Djordjevic Subject: Re: Brkina molba/опет).

Прилично је семафорција у Сарајеву, Подгорици и Скопљу

Иван Цвитковић,⁵ Сарајево (БиХ):

- „Рома се могло видјети раније и сада на сарајевским раскрижјима. У Сарајеву, иначе, живи више Рома него у другим градовима Босне и Херцеговине.

Вријеме у Сарајеву зна бити тмурно и магловито, колници мокри (и прљави) па се и шофершајбне брзо упрљају. На градским раскрижјима (код жељезничке станице, Социјалног, у Нецарићима, на Отоци...) стварају се прометне гужве, редови аутомобила чекају на пролаз (или скретање). Згодна је и тад прилика за пераче шофершајбни. Од прољећа до ране јесени. Особито у љетним данима кад је Град пун туриста.

Некад су то радили, углавном, тинејџери из сиромашне ромске популације. Осиромашење друштва довело је до тога да сада међу њима има и припадника неромске популације. Не питајући возача за допуштење, прилазе аутомобилу и чисте шофершајбну. Пластична боца воде и мали ручни цогер и шофершајбна је за неколико десетака секунди очишћена.

Наравно, очекују за урађено и новчану награду. У начелу, буду награђени, најчешће једном конвертабилном марком (0,5 €), мада има и возача који се праве као да се ништа није догодило.

⁴ Социолог, редовни професор Свеучилишта у Загребу.

⁵ Социолог, академик АНУБиХ.

Тешко је процијенити има ли на раскрижјима више младића који чисте шофершајбне или младих Ромкиња са дјететом у наручју које иду од аутомобила до аутомобила, испружене руке, тражећи од возача милодар (или траже новац за храну). Сарајево је град који, према попису становништва из 2013. године, има 341.673 становника (1991 – 429.672) од којих 82,12 % чине Бошњаци-муслимани. Знају Ромкиње да у религијској култури муслимана постоји садака – необвезујући, препоручен начин даривања сиромашних. Особито су руке испружене за садаку петком када је џума (тад се Ромкиње селе с раскрижја у улице ближе џамијама).

У новије вријеме на већим раскрижјима појављују се и одрасли Роми који о врат извјесе прслук на којем су мириси за аутомобиле, папирне марамце – чак и цигарете. Нуде то возачима по минимално вишим цијенама него што су цијене тих артикала у радњама.

Ромкиње из нешто боље стојећих обитељи (средње доби), на раскрижјима код Отоке, Социјалног и на мосту Дрвенија, по приступачним цијенама, продају доњи веш (производи из Турске). Газде, чију робу најчешће продају, држе робу у паркираним аутомобилима а изнесу само по неколико примјерака на импровизиране ‘штандове’ (веће картонске кутије). Кад наиђу полицајци оне се склоне (побјегну иза првог угла зграде), а касније наставе с продајом.

То би, укратко, била слика са сарајевских раскрижја. Сарајево, сијечањ/јануар 2019. године“ (From: Ivan Cvitkovic [mailto:ivo.cvitkovic@yahoo.com] Sent: Thursday, January 24, 2019 9:04 AM To: Dragoljub B. Djordjevic Subject: Prilog).

Владимир Бакрач,⁶ Подгорица (Црна Гора):

- „Уважени професоре,

По договору, спремио сам кратак извјештај о ‘семафорцијама’, који сте тражили.

У пар наврата сам затекао ‘семафорције’ у Подгорици (у Никшићу их нема), и разговарао сам са једним, који се у том моменту затекао на семафорима, а за потребе извјештаја који сам спремао за Вас.

Распитао сам се, а и сам сам се увјерио да ‘семафорција’ има само на једној раскрсници у Подгорици. Уједно, то је и најпрометнија раскрсница у граду, па претпостављам да је та концентрација на најфреквентнијем мјесту, условљена и најбољом зарадом. Раскрсница се налази у близини Римског трга, гдје је лоциран и највећи број министарстава, а недалеко су технички факултети. Дакле, веома фреквентно мјесто, гдје се, у вријеме саобраћајног шпица, дешава да док прођеш семафорску баријеру, возачи чекају и треће зелено свијетло. То нам говори, да ‘семафорције’ воле да раде на том мјесту, будући да имају времена за манервасање, без велике журбе.

Колико сам примијетио, ријеч је искључиво о особама ромске популације, махом тинејџерског узраста, од 10 до 17 година, отприлике. Дјечак, са којим сам разговарао, имао је 13 година. Најчешће су мушког пола.

⁶ Социолог, доцент Универзитета Црне Горе.

У неколико наврата сам посматрао како су примљени од стране возача и утисци су доста дивергентни. Крећу се од љубазног пријема и одобравања, до негодовања. Онолико колико сам ја могао да видим, то негодовање се испољава једноставним затварањем стакла и игнорисањем. Нијесам примијетио да су превише напорни и нападни, али јесу некада навалентни. Када приђу аутомобилу, не питају да ли треба опрати стакла, једноставно приђу и раде свој посао, потом долазе по новац. Примијетио сам, не знам да ли је то Вама интересно, да се веома често налазе и на паркинг-мјестима, уз тржни центар, помажући људима да нађу паркинг-мјесто, па и за ту услугу траже новац.

Из разговора који сам обавио са дјечаком, сазнао сам да им на семафорима, појединци, за услугу удијеле новац. За прање шофершајбне, појединци им удијеле 0,20–2,00 €. Овдје бих нагласио и један, можда за Вас, интересантан податак. Наиме, људи би можда помогли много више, да не постоји опасност од злоупотребе. Наиме, родитељи их шаљу да зарађују на тај начин, најчешће отац, како би имао новца за алкохол. Због тога су људи врло скептични и неповјерљиви. Чуо сам, али, немам поуздану информацију, да неријетко и раде за некога. Такође, ријетко када прихвате неки поклон (у виду хлеба, или нешто за јело), траже искључиво новац.

Нијесам имао прилику да примијетим да их било ко тјера, па ни полиција. ‘Семафорције’ најчешће раде по лошијим временским условима, најчешће по киши, а неријетко и по лијепом времену. Како сам сазнао од дјечака са којим сам разговарао, не раде баш по цијели дан, него у дијелу дана када је саобраћајни шпиц, а неријетко и дуже. Примијетио сам да су ове године знатно ређе на семафору, у односу на раније године, барем до сада. Моја је претпоставка да мала зарада условљава ту промјену, у односу на раније, али, наглашавам, треба пратити како ће се то одвијати током зимских мјесеци. Сазнао сам и још један, мислим, за Вас интересантан податак. Наиме, од дјечака сам сазнао да преко љета нијесу у Подгорици, већ иду за Будву, тамо је, каже, много већа зарада, наравно, током љета и туристичке сезоне. Дакле, током љетњих мјесеци, нијесу у Подгорици.

Сазнао сам и да их има у Тирани, тамо су најчешће преко љета. То је све што сам сазнао.

Толико од мене, ако је потребан још неки податак, биће ми задовољство да помогнем.

Користим прилику да Вам се захвалим на савјетима и сарадњи. Срдачно Вас поздрављам и надам скором виђењу. Поздравите моје драге колеге из НИША“ (From: bvladimir [mailto:bvladimir@t-com.me] Sent: Sunday, December 02, 2018 1:57 PM To: brkab@junis.ni.ac.rs Subject: semafordzije).

Ружица Цацановска,⁷ Скопље (Северна Македонија):

- „Поштовани колега, у Скопљу је некада више некада мање, али у континуитету регистровано присуство Рома, као брисача

⁷ Социолог, редовни професор на Институту за социолошка и политичко правна истраживања у Скопљу.

шофершајбни... У местима где их има са њима иде и прошење, мајке са децом, итд. Ту су они мало наметљивији да вам избришу шофершајбну и да пошто-пото наплате. Била сам присутна (пре више од десетак година) на једној сцени када је брисач шофершајбни био јако агресиван према жени-возачу која је испред мене стајала на семафору и која вероватно није дала неки динар, или не знам, нагађам... Била је сама, а Ром је био агресиван и ногом је ударио на врата њеног аутомобила. Сличан агресиван испад нисам видела, па се овај случај може сматрати за инцидент. Брисачи обично иду на кола са страним регистарским таблицама, луксузнијим аутомобилима, у нади да би добили надокнаду за свој рад. Обично су брисачи млађи, често и малолетни. То је бриф мојих запажања. Ако било шта треба, фото или слично, само ми пишите. Поздрав из Скопља, Ружица“ (From: Ruzica Cacanovska [mailto:ruzica.cacanovska@gmail.com] Sent: Wednesday, November 14, 2018 12:16 PM To: brkab@junis.ni.ac.rs Subject: Re: Information! Брка).

Поновимо да брисачи аутомобилског стакла на распућу нису српска особеност, већ балканска. Појавили су се у околним државама, ту и тамо опстали, негде су их и затрли. Покушај да се распростру по западним друштвима је осујећен. Пример: Немци к’о Немци, који су Томину браћу по крви и сналажењу „увезли“ уласком Румуније и Бугарске (у којима има два-три, можда и више, милиона Рома) у Европску унију, одлучно су стаклопераче трајно склонили са прометних раскршћа, саобраћајних острва, кружних токова и семафора.

Гле изненађења! Да човек не поверује да гланцера има и у Сједињеним Државама, тој извиканој земљи, у којој су они достигли врхунац 80-их година минулог века у Њујорку. Такозвани сквици мен (*squeegee⁸ men*)⁹ функционисали би тако што би се неколико њих окупило око аута на семафору и најчешће само опрали ветробранску срчу. Ово је додуше често рађено без дозволе, офрље, још би тражили да им се плати, а неретко би и претили возачима разбијањем шофершајбни и сличним стварима. Изгледа да су постали голем проблем, па је 107. градски отац Велике јабуке Руди Ђулијани (Giuliani), који је началствовао од 1. јануара 1994. до 31. децембра 2001, решио да их „почисти“ с распутица – и успео је у томе за време свог мандата.

У књизи *Вођство*¹⁰, Ђулијани је описао да је његов метод за уклањање шофершајбноваца био хашшење. Перачи које су полицајци хапсили били су пуштани одмах из апсане јер у то време брисање шофершајбни није било незаконито. Како би спречио њихово поновно појављивање на плочницима

⁸ Сквици је алатка за брисање прозора, коју ми просто зовемо брисач.

⁹ Постоје различити називи на енглеском говорном подручју. У Канади их зову squeegee kid (дете) или squeegee punk (пробисвет – нарочито у Монтреалу), а у Лондону squeegee merchant (трговац), зато што су нудили и друге ствари поред прања шофершајбни, попут ружа или новина.

¹⁰ Guliani, R. W., Kurson, K. (2002) *Leadership*. New York: Hyperion.

велеграда, Ђулијани је дао инструкције органима реда да семафорције хапсе због прелажења улице мимо пешачког прелаза или на црвено светло у недостатку бољег повода. Данас их практично нема на улицама, а ретки случајеви делују као реликвија из давнашњих времена.¹¹ (Године 2001. канадски режисер Данијел Крос [Cross] снимио је документарни филм под називом S.P.I.T.: Squeegee Punks in Traffic [*Перачи шофершајбни у саобраћају*] о перачима у Канади. У филму један од шофершајбноваца који се тим послом бави још од своје 14. године носи са собом камеру и снима свој живот: дневне активности, тешке услове у којима ти клинце живе, константни полицијски прогон, итд. Линк о филму: <http://spit.ca/index.main.html>. Перачи се могу видети и у следећим филмовима: *Suicide Kings – Покер краљева* 1997], *The Fugitive – Бегунац* [1993], *Happy Gilmore – Хени Гилмор* [1996], *I'm Gonna Git You Sucka – Имам те, гњидо* [1988], итд.).

ТС, распутица, семафор и кружни ток

Да разрешимо бар неку од заблуда које прате пераче стакла на аутима.

Многи возачи, а поготову пешаци, (не)поштујући семафорску сигнализацију, чија су му се правила наизменичне измене зеленог, жутог и црвеног светла претворила у рутину дневног пулсирања урбаног живота, малокад се запита о томе каква је то направа, када настаде, ко је створи и, битније, шта стоји у позадини њеног функционисања. Ко је откривалац аутоматског семафора? Ево сажетог одговора: „*Герет Морган* * Герет А. Морган, Афроамериканец, изумео је аутоматски семафор 1902. године. Једног дана Морган је присуствовао саобраћајној несрећи у којој су се сударили аутомобил и коњска кола. Овај догађај га је подстакао да направи револуционарну справу, која је до данашњих дана спасла многе животе. Године 1923. патентирао је овај изум, а након тога га продао корпорацији ‘Ценерал електрик’. Први семафор, који није био аутоматизован, постављен је испред зграде парламента у Лондону, 1868. године“ (Аноним, 2018б: 30).¹² Први семафор у Србији је постављен

¹¹ Видети: <https://www.nytimes.com/2010/10/04/nyregion/04squeegee.html> (превод наслова чланка: Уз брисач [сквици и осмех, реликвија разуздане прошлости брише даље] или <https://nypost.com/2015/07/19/squeegee-man-is-citys-latest-blast-from-the-past/> (превод наслова чланка: Перачи шофершајбни су последњи градски блесак из прошлости), и кажу да их полиција не дира више (сквици мен Џим у другом чланку). Додуше, Њујорк Пост у овом чланку тврди како се њихов број поново повећава: <https://nypost.com/2014/08/07/squeegee-men-are-back-and-terrorizing-city-streets/> (превод наслова чланка: Перачи шофершајбни су се вратили и поново тероришу градске улице).

¹² „Први семафор је постављен 10. децембра 1868. године у Лондону, а конструисао га је Џон Пик Најт (енгл. *John Peake Knight*). У то време аутомобили још нису били у употреби, али је саобраћај био оптерећен пешацима и запрегом. То је био механички саобраћајни знак којим је управљао полицајац, и изгледао је као тадашњи семафор за железнице. Имао је обојене траке у црвено и зелено које су показивале да ли је кретање дозвољено или не, а током ноћи су обојене траке осветљавали фењери. Семафором се управљало полугом при постољу семафора, којом

1939. године на раскршћу улица Краља Александра, Краља Фердинанда (данас Кнеза Милоша) и Таковске.

Читава филозофија и њена грана семиотика, која се бави проучавањем знакова, леже иза замисли семафора. Тома Семафорција, коме је он претпоставка за обављање посла, никада неће апсолвирати да се семиотика дели на семантику (изучава однос између знака и онога што је означено знаком), синтаксу (истражује односе међу знаковима унутар система) и прагматику (проучава релације између знакова и човека који их користи), јер је искуствено стекао знање о томе да је семафор светлосни уређај за регулацију саобраћаја превасходно на раскрижјима, чији је рад дефинисан стандардима (боја, облик и величина светала), да се укључује и искључује одређеним редом, у правилним временским интервалима, те да му се специфичан режим рада зове зелени талас. И да би га требало поштовати без изузетка.¹³

Саобраћајни сигнализациони уређај није само технички новитет изумљен у сврху уређивања промета и спасавања људских живота. Он је задобио још неке функције од којих, сигурни смо, једна није била на памети изуметнику. Њу су, ко би други но Срби, смислили и озваничили. По њима је семафор „душу дао“ за потребе политичке пропаганде. Наши вајни политичари свечано отварају, често уз благосиљање попова, сокачиће и путињке, брвна и мостиће, играонице и кладионице..., па што не и – семафоре. Златко Минић (2018: 6) из НВО „Транспарентност Србија“, дакако иронично, указује на то изливање љубави према народу: „Функционерска кампања је излив блискости према ђацима, пацијентима, градилиштима, *семафорима*, кравама, зебрама, стипендијама, црвеним тракама, писмима о намерама, који државни функционери на свим нивоима исказују од тренутка када се распишу избори.“¹⁴ Уместо што пуштају у саобраћај чак и семафоре – последњи комични пример се одиграо у Краљеву – требало би да се заложу за сиротане и запостављене људе, међу њима и за убоге пераче шофершајбни.

Наравно да нашем делији, Томи Семафорцији, не смета то што се предводници плебса брукају „кадећи“ семафоре; нека се они утркују до миле воље – биће их више, тиме и загарантованог прихода. Шофершајбновац проклиње стање на разделници *када су семафори искључени* због икаквог квара. То се, не знамо зашто, ретко дешава на његовој средокраћи, али се догађа. Тада није могуће обављати хигијенску услугу, Семафорција се повлачи са раскрсја, скрије у неком за возаче невидљивом кутку, присилно дембелише, чему се не радује – јер губи новце.

Поред те „елементарне непогоде“, његови кваритељи работе су и *јаче падавине*: киша и снег. Деси се да му време не буде кооперативно. Да се разумемо,

---

се трака померала тако да буде видљива црвена или зелена. Тај први семафор није радио ни месец дана, 2. јануара 1869. је експлодирао и ранио полицајца који је њиме управљао“ (Семафор [Саобраћај] *Википедија*, 12. јануар 2019).

¹³ Деси се да функционисање семафора буде пуно лакуна, о чему се може писати и духовито (Andrejić, 2020a: XVI).

¹⁴ Ако друкчије није назначено, сва су подвлачења ауторова.

њега неће омести у обављању посла мрморење кишице или суснежица, али хоће провала облака, кишовина и кијамет – једино тада ће напустити семафор, дреждати испод чандија римске некрополе и чекати да се унормале временске прилике. И да туче туча, удара градушка, Тома Семафорџија је на радном месту – упорно ће истрајавати и нудити услугу – мало попрочека док не прође најгоре, и наставља аргатовање. Наравно да трпи и крајњу жегу.

Признајемо да су Томи ине околности наклоњене; он је најверљивији „власник“ укрштања веома подесног за испирање стакала на четвороточкашима. Оно је тик уз Нишаву, Мост младости, бувљак, пијацу аутомобила, касарну „Књаз Михаило“ и Базилику са мартирџумом. Удаљено на километар од средишта града, у њега се слива Булевар Николе Тесле, којим долази и гро путника из Београда, прелазећи Мост и улазећи Улицом краља Стефана Првовенчаног у строги центар (Слика 2).

Слика 2: Томино раскршће код Моста младости (фото: Д. Тодоровић, 2019)

Туда пролазе аута и скрећу лево Улицом Ратка Павловића, у наставку Књажевачком, и право за Дервен¹⁵, Гургусовац¹⁶ и Неготинску Крајину. Зато је промет врло фреквентан.

Тома Семафорџија прати одвијање саобраћаја и гледа у жмигавце надолазећих кола. Не одговара му десни јер онда људи наврћу у Јадранску

¹⁵ Ранији назив Сврљига.

¹⁶ Књажевац се тако звао.

према којој је увек зелено светло и нема заустављања на семафору. Одговара му да мигавци нису упаљени зато што то сигнализира да возач иде право – трасом преко Моста младости – и мора да се заустави „на црвено“. Највише се одушевљава ако спази да трепти леви винкер, када ће имати више времена за брисање зато што се аута гомилају у затворену леву траку и чекају да прође семафорски талас према Мосту, који најдуже траје.

Кад нагрну аута и створи се подуг ред, надође навалица аутомобила, Тома не стиже ни да џепницом обрише знојаво чело, грашке му се само сливају низ гараво лице.

Која је највећа, главна опасност за нестанак семафорција? – Постављање кружних токова.

У Нишу је последњих лета изграђено десетак кружних токова. Само од Ледене Стене до Новог Села има их четири, толико и на Булевару Цара Константина, тј. од Трошарине до Електронске индустрије. Један је при одвајању за аеродром „Цар Константин“, други у Сомборској, два на Булевару Немањића и најновији на Булевару Никола Тесла (Слика 3).

Слика 3: Најновији нишки кружни ток: Булевар Никола Тесла и Булевар Хероја са Кошара (фото: В. Петровић, 2020)

Они су очекивано унели више реда у варошки саобраћај. Али, и још једном али, одстранили су пераче као „непотребне“ на кључним тачкама. Прецизније, семафорције су и те како потребне – довољно је овлаш погледати чистоћу нишких возила – но шта вреди када у условима одвијања промета на кружним токовима, а без семафора, није могуће обављати то специфично занимање. Перспектива је суморна, јер ће остати само два-три раскршћа за перачку работу ако се, како је планирано, у 2020. изгради још шест кружних токова на територији Ниша. Средства су одвојена „(за) изградњу кружних токова у близини *Моста младости*, на булеварима Сомборском, Никола Тесла, Хероја са Кошара, Медијана и на улазу у насеље Брзи Брод...“ (М., О. 2018: 4). Наш је Тома угрожен – биће уклоњен семафор код Моста младости!

(Много је сувишних семафора не само на нишким раскрсјима него и у другим градовима.)

Ево цртице о Хусовој улици на престоничком Душановцу:

„Хусова улица, Душановац, Београд. Трошно ромско сокаче крцато бетонским страћарама предвиђеним за рушење – ако се до тада не сруше саме. Испред крзавог кућерка стоји Циганче. Има, по слободној процени, двадесетак година. Обучен је у јакну маскирних боја – сурогат америчке униформе, са све натписом ‘U. S. ARMY’. На глави му је јеж фризура, а на челу наочаре за сунце пуног, белог оквира, само – без стакала. Стојећи поред наранцасте кофе, држи ручни брисач ветробрана.

Кроз Хусову пролазе две линије градског превоза, излазећи на ‘душановачки мост’ – зарђали надвожњак помпезног имена, привремено подигнут за време изградње оближњег аутопута. Било је то седамдесетих година 20. века. Ено га и данас на истом месту. Стоји, клецав, са две саобраћајне траке – у оба смера по једна – и пешачким пасарелама на ободима. Баш као што Хусова, та несуђена ‘душановачка петља’ ка аутостради, деценијама одолева најавама да ће кроз њу проћи багери.

Седећи у аутобусу који је застао на семафору, спазио сам перача. Хусова је, иначе, узана, па возачи преживе и три ‘црвена таласа’ док не прођу кроз зелено. Помислио сам да ће Циганче искористити ту прилику и упутити се ка накрцаним аутомобилима. Уместо тога, младић је лежерно одложио брисач у кофу, пуштајући га да потоне. Извадио је ‘смартфон’, загледавши се у екран. Мој аутобус је кренуо, па опет стао неколико метара даље. Довољно да из видног поља изгубим малог Рома. Осврнуо сам се кроз прозор, покушавајући да га спазим. Угледао сам само наранцасту кофу на тротоару – Димитрије Буквић.¹⁷

Перачки посао је занат, јесте једноставно занимање као и свако друго и има довољно елемената да га ту уврстимо.¹⁸ Зашто би точилац горива на бензинској станици, улични чистач ципела или амалин били занимање, а перач не. Е, сад, као што су се многи занати угасили, и овај ће једног дана загаснути.¹⁹ У земљи Србији проћи ће деценије и деценије док се то деси. Јер:

- инфраструктурно није могуће све распутице са семафорима претворити у кружне токове,
- и да јесте, насељена места немају довољно средстава за ту операцију,
- Роми, као етно класа и примењујући расположиве стратегије преживљавања, тврдокорно – до последњег даха, користиће тај вид самозапошљавања.

¹⁷ Посебно написано за наш рад.

¹⁸ Ево и званичне потврде у публикацији *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године: класификација занимања* (2011: 158), у којој се перач шофершајбни води под ознаком 9122.

¹⁹ О томе опширније у тексту „Запис о занатима и занатлијама“ (Ђорђевић и Тасић, 2015: 99–106).

Похвале семафорцијама

Срби имају делимично искривљену слику и затомљену истину о положају Рома (Ђорђевић, 1998). Иако се формирају и позитивни стереотипи (сналажљиви, отпорни, безбрижни и страствени), те чине добронамерни покушаји да се коренито измени њихов, људски недостојан статус, Роми су и даље дискриминисани у економској, политичкој и културној сфери, подвргнути гетоизацији и сегрегацији, изложени ксенофобији и расизму.

Допадало нам се то или никако, Роми су свугде, па и код нас, од свих етничких заједница далеко изложенији друштвеном удаљавању и предрасудама, ружењу и избегавању (Ђорђевић, Тодоровић and Милошевић, 2004). Већина их не жели за комшије, суграђане, руководиоце и пајташе на послу, поготово за супружнике – етничка дистанца је врло висока. Потребно је још много времена да истекне како би Срби коначно схватили да битишу у мултиетничком (и мултирасном) и вишеверском друштву: „*Живети са и поред расно, етнички и религијски ‘друкчијег’ јесте предност и богатство – никако несрећа против које се бори и уништавањем живота*“ (Ђорђевић, 2013: 39).

Приказујемо, обилато користећи туђи документарни материјал, какав је однос према урбаним рударима у које убрајамо: амале, бескућнике, ђубраре (ЈКП), задушничаре, збираче старе хартије и кутија, ималинаре, контејнераше, пераче шофершајбни, понуђаче ситних израђевина (препродавце), просјаче, сабираче старог гвожђа, сакупљаче боца и ине пластике, смећаре на депонијама, таљигаше, уличне свирце... „Нажалост, све то прате веома типске слике: риљање по депонијама и контејнерима; мусава деца, безуби старци; мали *перачи шофершајбни*; велике породице збијене по ђумезима...“ (Оташевић, 2008). И да се разумемо, та монотона елегича – синтагма наведене новинцијке – доводи до стварања негативне представе Рома у јавности која је убитачна по њихов идентитет. Зоран Таировић (2015: 214), дискутујући *rromanipe* – „оно што он у суштини јесте“ (веровања, ставови, култура) – у расправу убацује сасма нови елемент, односно указује на појам „имиц Рома“ који до сада није довољно узиман у обзир и који није ништа друго но слика коју јавност има о том издржљивом етносу. Он успоставља три могућа односа између идентитета и имица:

- Када је имиц бољи од идентитета, тј. када јавност има бољу слику о неком него што он у ствари јесте,
- Када је идентитет бољи од имица, тј. када ромски народ или појединац имају лошију слику у јавности од реалне, и
- Када је идентитет једнак имицу, што је идеална ситуација.²⁰

Да је среће, као што није, *rromanipe* био био истоветан имицу. Питање је како се доживљавају шофершајбновци и да ли помажу или одмажу изградњи

²⁰ Видети моју анализу доприноса Шабана Бајрамковића идентитету и имицу Рома (Ђорђевић, 2018), такође и напис Д. Тодоровића (2008). Консултовати у исту сврху и дискусију процеса њихове протестантизације (Vuković i Todorović, 2020: 261–274).

прихватљиве представе? Једном се похваљују и грађани немају ништа против њих, други пут оштро осуђују све до недоличних изјава, да би се кадшто истицали и инцидентни случајеви, што сводимо на следећи низ: *похвале – ружења – незгодице*.

Тома Семафорција, наш фаворит међу перачима аутостакала, није усамљени доприносилац њиховом угледу у народу. („На раскрсници код Јагодинмалског моста у Нишу, стакла свакодневно пере на аутомобилима млађи Ром кога сви знају под именом Тома. Он је толико културан и васпитан, да лепо пита да ли може да заради који динар и учини онако како возач жели. Без агресивности, псовки и тешких речи, сви га возачи поштују. Дешавало се да многи отворе прозор, и дају му по 10 или 20 динара, баш зато што тешком муком узима тај динар и то на нормалан и цивилизован начин“ [С., М., 2017].)

Ту је и Аркан Стојковић, Шумадинац „егзотичног“ имена, који ужива неподељене симпатије суграђана и брисач је шоферки већ 33 године. Крагујевчани о њему зборе:

„Срамота бре, куд иде ова држава? Аркан перач код Парка је најпоштенији и највреднији, и сви га воле – легенда града.“ ‘Срамота, Аркан је један од перача са раскрснице код Парка – вредан, радан, поштен – сви га воле, легенда града.’ ‘За већину њих то стоји, али не за перача са слике. Њега никада нисам чуо да је повисио тон, никада није био навалентан, већину аутомобила препознаје и спреман је да се нашали са сваким од њих, ако немам новца каже: ‘Даћеш други пут’ – и обрише. Човек је једном речи легенда. Р. С. Никада нисам успео да обришем ветробранско стакло онако добро као што он зна да уради.’ ‘Аркану свака част, на месту је скроз! Кад немам пара каже: ‘Нема везе брате, даћеш кад имаш’. Има и досадних, али бар нешто покушавају. А ово је срамота.’²¹

Даље од следећег примера једва да се може ићи. Новинар „Телеграфа“ у напису с бомбастичним насловом – „Он је највољенији перач шоферки у Србији: Муштерије га облаче, а његовој деци купују књиге!“ – оцртава анонимног семафорцију из непознате вароши²²:

„Његова невероватна животна прича неће бити ваљано осликана фотографијама његовог лица, чак ни његовим именом. Он је тако замолио. Има за то ваљане разлоге, рече да неће себи додатно да компликује и овако тежак живот.

Прича о необичној привржености становника једног града, првенствено возача, *перачу шофершајбни*, изашла је на видело након обичног питања – колико је тешко 30 година свакога дана прилазити нервозним возачима ‘на црвеном’.

- Тешко? Зашто тешко? Ја никада, али никада нисам ни са ким овде имао проблем, ма ружну реч ми нико од муштерија није рекао за 30

²¹ (<http://ritamgrada.rs/kragujevac/vesti/peraci-sofersajbni-ne-daju-nam-da-radimo-teraju-da-krademo/>).

²² „Телеграф“ није у потпуности успео да „заштити“ град и шофершајбновца. После вишемесечне потраге расчивијали смо део скривеног – перач је из Крагујевца.

година. И ја поштујем свакога коме приђем. Уљудно питам треба ли прање и не заскачем људе са блиставим шоферкама. Захвалим и за 10 динара најљубазније. А људи су добри. Видиш, ја ни за једно од петоро деце књиге за школу не купујем, све ми народ овде донесе – прича овај пожртвовани човек, и наставља.

- Ове патике на мени дала ми је муштерија. Стану на раскрсници, отворе врата аутомобила и пруже ми кесу или џак. Облаче ми и обувају децу. Оно што не могу да донесу, кажу где да дођем и узем. Знаш ли да ми је веш машина у кући стигла од човека који ме одавде зна, одатле су ми и фрижидер и шпорет. Много је 30 година, за то време добро упознаш човека. А људи ме упознали. Ваљда то што су добри према мени значи да нисам омануо као човек – каже перач шоферки, који је скоро читав радни век провео на истој раскрсници, на месту одакле никада пензију добити неће. Онда показује прстом на пекару испод раскрснице и додаје да му је газда те пекаре само махнуо руком да дође и изнео џак брашна од 25 килограма.
- Власнику оног тамо кафића вратио сам пун новчаник пара његове заборавне муштерије, а он ми већ годинама, када иде на одмор, оставља кључ сефа. Ја му набављам пиће за кафану – каже јунак ове приче и прилази ауту да возачу опере шофершајбну.

Возач се смеје и у тих пола минута на бучној раскрсници ‘оптужује’ перача да му стално загледа жену у колима, а овај се смешка и одвраћа – ајде реци новинарки, што ме волиш, што сам *Циганин* или... Возач даје гас, отворено је зелено и уз осмех ‘добацује’ – волим те бре што си човек!

Перач се враћа на травњак што дели четири саобраћајне траке и чека да се опет укључи црвено. Каже да је на истој раскрсници радио када је она имала две уместо четири траке и када на њој није била ни половина зграда које су сада ту.

- Видиш она црвена кола што долазе, то ти је Славица из Пореске (Слика 4), онај иза је адвокат, одох ево ми га зубар... изговори перач и сунђер на штапу већ опра зубареву шоферку.

У супротној траци прође тракториста и гласно по надимку позва перача. Овај му махањем отпоздрави, и својим путевима, у супротним смеровима, одоше и зубар и сељак, који немају ништа заједничко сем јунака ове приче. И таман када би сваки човек постао неповерљив и када би свако питао – зашто теби дају, то не може бити истина, перач спрема нови шок.

- Видиш онај сиви ауто тамо, е он је мој. На силу ми човек дао! Он је познати механичар, ено му је радња друга улица десно испод раскрснице, иди њега питај што ми је дао! Позвао ме и тражио да провозам ауто и кажем му да ли ваља. Седнем у ауто, провозам га, вратим и кажем газди да је ауто добар. Он ми каже – терај га, твој је! Рекао сам ти где је, па провери – каже перач и опет је ‘црвено’ а он опет на врелом асфалу, пере шоферке и чаврља са људима као да свакога познаје.

И познаје их, толико да је своје муштерије редом частио када је пре 15-ак година добио првог сина.

‘Наш’ перач шоферки има петоро деце. На раскрсници му помажу два сина. На дан када је *Телеграф* имао част да разговара са њим и једним од синова, младић је требало да се спрема за матурско вече. Изузетно културан и скроман дечак оцу је рекао да прослава кошта 1.800 динара, а тим парама породица може да живи три дана.

А перач? Он је успео и као отац“ (R., M., 2016).

Слика 4: Славица „Порежњица“ и „највољенији“ перач

Зашто их шофери воле и поштују и због чега приносе лепшој слици Рома? Зато што су:

- културни,
- васпитани, љубазни у опхођењу,
- веселници, шалције,
- поштени,
- вредни (бришу и без надокнаде),
- поштоваоци жеља возача,
- мајстори свог заната...

И стога што нису:

- агресивни,
- псовачи,
- грабљивице за узимање пара,
- бездомни,
- просјаци...

Ружења семафорција

Ух, ту је лепеза широка. Већина Томине сабраће се стигматизује, кадикад и чудовишним коментарима. Да погледамо оштре ставове Крагујевчана:

„Навалентни, осорни, груби и спремни да опсују ако им не даш ништа. На моје речи идите нешто да радите, одговорају да нису глупи као ми и да овако више зарађују. То зло, срамоту и ругло треба склонити са улица. Кажеш им НЕ а они то схватају као ДА и почињу да мажу стакло. Када виде да се баш бунују, они онда просе неки динар а ако им кажеш да немаш, они почињу да те псују и беже. У најмању руку су НЕПРИЈАТНИ. Кажу да им не дају да раде и да ће да краду. Ти у животу нису никада подигли нешто теже од 500 грама. Група, неवासпитаних и безобразних нерадника.“²³

„- Брат Аркан је ту на раскрсници већ 20 и кусур година и добар је и вредан момак. Чињеница је да су они највећи проблем у држави и у граду.

- Доста је вала било – каже возач.

- Овај што држи ову таблу каже да једу само бомбоне – речи једног возача.“²⁴

А шта вели једна Томина Нишевљанка:

„Надлежне службе да учине нешто поводом све безобразнијег и агресивног понашања дечака који стоје на средини раскрснице код Суда и буквално искачу испред аутомобила, што да ти перу стакла, што да ти куцају на исти тражећи паре... иритирајуће крајње јер мораш бити посебно обазрив да их не удариш па да одговараш, написала је једна Нишлијка ових дана на свом facebook профилу... Поред њих, врло агресивна је и група која чисти стакла у Улици 7. јули, код цркве Светог Луке. Ако одбијете чишћење стака-

²³ <http://ritamgrada.rs/kragujevac/vesti/peraci-sofersajbni-ne-daju-nam-da-radimo-teraju-da-krademo/VukaLilja>, хумористички интернет сајт, покушава да буде духовит: „Друга група су стаклари. Ко вози ауто по Београду, нема шансе да бар једном на семафору није видео и чуо легендарно: 'Дај бре батко, што ти прљав стакал, немој се срамотиш пред девојку', да би потом уследило чувено размазивање по шоферци, неке супстанце која личи на воду, а није, и мирише на мокраћу што свакако јесте. Ако сте се увек питали где ови стаклари нађу толико воде за прање толиких шоферки, ето вам одговора. Иза дрвета, у лонце, па на ваше стакло. Ти потези који следе су слични потезима Пабла Пикаса и Ван Гога, то је уметност у малом, трају пар секунди али одишу сјајном лепезом покрета и ритма. Тешко их је избећи јер сте углавном у колони, али и ми возачи смо развили тактику, која се састоји у томе да се не забијете много уз кола која су испред вас, него оставите мало више места, па кад се стаклар затрчи са својим воденим оружјем, ви само мало гас и добили сте битку. Али само битку, пошто вас на следећем семафору чека следећи стаклар ратник. Врло су тешки за обрачун јер користе најубојитије оружје, такозвану психолошку замку, наиме он вам као пере прозоре и очекује да ви то цените и да дате својих омиљених 20 динци које сте оставили за сутрашњи *Курир*. Значи чиста замка, као не траже ништа за цабе, него као раде. Са њима нема зајевавања, неће вам помоћи ни што сте управо опрали ауто последњим остацима плате, а ни што журите код таште у посету. Они посао морају да одраде и да буду плаћени. У малој сте предности ако возите опасан ауто, по могућности неки цип, јер се тада и они мало заплаше, па по принципу боље да живим још мало, прескачу скупе аутомобиле поготово ако им возач истог путу зајебан поглед. Можете и ви да пробате са зајебаном погледом, ал сумњам да ће успети, поготово ако возите неки раскантани југо или не дај Боже форд ескорт.“ Гледано 19. септембра 2018.

²⁴ <http://ritamgrada.rs/kragujevac/vesti/peraci-sofersajbni-ne-daju-nam-da-radimo-teraju-da-krademo/>

ла, обавезно вам додаће 'дај нешто ситно'. Када и то одбијете, следи псовка. Поједини возачи, колико видим, укључују брисаче, да спрече прање стакала, али то је потпуно ненормално. И шта се догађа, и када им одмахнете руком 'да не бришу', ипак то чине на брзину и додају 'дај нешто ситно, опрао сам ти стакла'. Све то није проблем да се догоди једном или два пута, али ако сваки дан месецима имате исту борбу са њима, онда то заиста није нормално – прича ова Нишлијка.²⁵

Њој се у ружењу шофершајбноваца придружују још оштрији критичари:

„- Проблем је одавно ескалирао, тако да касни овај коментар. Угрожавање саобраћаја, полиције ни од корова, па се питам – треба ли нешто трагично да се деси 'перачима' или возачима и да се проблем реши?

- Какве су шансе возача, да нпр. отворе задња врата и седну на задње седиште?

Код цркве Свети Лука 'перачи су врло:

- пунолетни,
- агресивни, и
- арогантни, нарочито према женама...

- Мени један од њих није хтео да узме 15 дин., колико сам имала ситно тренутно, као неће ни да узме толико мало.

- На прву лопту човеку буде жао и сажали се када види ситну децу која покушавају да на поштен начин заради неки динар. Истина је у ствари тотално другачија. Та деца су ту по задатку, раде за родитеље и шефа њихове банде, све је то део уигране екипе. Као перу шофершајбне, а у ствари покушавају да вас покраду. Ту исту децу можете видети викендом испред Куће за венчање како просе и депаре!!! Све ово што пишем, пишем из свог личног искуства јер су и мене једном приликом издепарили. Од тада више немам ни трунку сажаљења, то је једна уиграна екипа и добро позната органима власти, али на велику жалост закон је на њиховој страни и зато драги моји суграђани чувајте се!!!

- Исти ови код Суда после 'смене' са тим новцем који зараде иду у казино. Две трећине просјака у Нишу проси да би се коцкало а приче о болесним члановима породице су бесмислене.²⁶

Нека је и тако, социолог би, стајући у одбрану одистинских перача шоферки, па и малолетника, требало да их разграничи од деце убожника и разјасни двоумицу. Да, у Нишу после укидања свратишта на калдрми има нешто ромских малишана, јадничкића који просе. Та „деца улице“, препуштена сама себи, користе и укрштања за сналажење и успутно покушавају да буду и перачи. Утврђено је, међутим, да већина жицкароша, који припадају влашким Ромима,²⁷ није из Наисуса, већ да контролисано долази из алексиначког села Прћиловица. Онда је социолошки оправдано разликовати:

²⁵ <http://www.gradjanin.rs/decaci-koji-peru-sofersajbne-sve-bezobrazniji-iznudjuju-novac/> На овом сајту је и веома духовита одбрана малих гланцера: „Реците, слободно мали Цигани су дрски и напињу лење возаче на раскрсницама. Зашто 'лење', па зато што не перу своје шофершајбне! Да их перу онда мали Цигани не би били навалентни, јер вероватно нису ћорави!“ „Мени не засмићу, немам паре за гориво да се шврћкам и бахатим.“ „Па иди и пери шофершајбне...?!“

²⁶ <http://www.gradjanin.rs/decaci-koji-peru-sofersajbne-sve-bezobrazniji-iznudjuju-novac/>

²⁷ Тихомир Ђорђевић је класификовао Роме по томе одакле су дошли на Беле, Мађарске, Турске и Влашке. Погледати покушај да се уведе и тип „Српски Ром“ (Ђорђевић, 2018).

- зостављану децу, у коју спадају и она приморана на изнуђивање, и
- ангажовану децу, у коју улазе и стаклоперачи.

Малтретирани малолетници јесу деца улице – ангажовани то никако нису. Док Ана Саћиповић, предводница нишлијског Удружења Ромкиња „Освит“, правилно мисли – „Они који се баве прањем шофершајбни такође се не могу звати децом улице, јер они имају јавно пријављене адресе на којима живе са својим родитељима.“ – дотле Адријана Аметовић из НВО „Понос“ греша када, за разлику од *јавне* прошње малолетника, прање шоферки на семафорима сврстава у *скривено* просјачење слабомоћне деце.²⁸

Истинабог, бројни су малодобни перачи ветробрана на колима у нашим градовима. Уместо да су деца у школи, а младићи на послу, ето њих на раскршћима.

Изгледа да их је спрам одраслих највише у престоници.²⁹ Зато прво иде Ј. Д. Љутића (2012) запис из Београда „Како је бити перач шофершајбни са градских улица“:

„МУСАВЕ девојчице и дечаци на прометним раскрсницама, са сунђерима и кантицама у рукама, спремни да на брзину оперу шофершајбну за ситнину, свакодневни су ‘декор’ и проблем Београда. Колико их је, нико поуздано не може да каже, као ни да тачно процени колико година имају. Почев од оних старијих и агресивнијих, до оних од 15, 10, али и само пет година.

Тринаестогодишњи Е. Г. је један од најпознатијих београдских ‘гланцера’. Тврди да овај посао ради из љубави, али и да би зарадио који динар.

- Перем шоферке већ неколико година – прича Е. Г. – Од зарађеног новца, а то је у просеку око хиљаду динара, живи цела моја породица. Боље и то него да крадем, пљачкам... Зими је напорно, али када дође лето, то је права ‘бања’. Радим сваки дан са колегом код Пионирског парка. Ту нам је ‘база’. Само када пада киша, одмарам. Имам и ја душу...

Е. Г. каже да никада никог није присиљавао да му плати за урађен посао, нити је тражио милостињу.

ЗА ПРОСЈАЧЕЊЕ 20.000 ИЛИ ЗАТВОР. Није редак случај да млада мајка, или пак бака са бебом у рукама, прилази возачима и тражи новац.

- Ово се већ може подвести под просјачење, за шта се изриче прекршајна казна од 20.000 динара до месец дана затвора – објашњава Старчевићева. С обзиром на то да је у питању и занемаривање и злоупотреба детета, постоји и

²⁸ <http://www.radiocity.rs/program/projekti/pravo-na-pravo/deca-uluce/1664/borba-za-egzistenciju-ili-radna-eksploatacija.html>

²⁹ „На прометној раскрсници код Дома Народне скупштине јуче је царевао, наизглед, уобичајен приказ. Непрегледни низ четвоточкаша праћен хором аутомобилских сирена опслуживали су дежурни момци са сунђерима и четкама у рукама. Кад год ухватите црвено светло на семафору, као стрелци иду у потрагу за запрљаном шофершајбном... Осим на тремеђи Булевара краља Александра, Таковске и Кнеза Милоша, бусије су заузеле и у Балканској улици, на Аутокоманди, Зеленом венцу...“ (Буквић, 2009: 14) Д. Буквић, новинар „Политике“, у истом тексту описује Роме који на великим и ударним престоничким раскрсницама нуде возачима различите драгулије, посебно флуоресцентне прелуке.

кривична одговорност, а казна је од три месеца до пет година затвора.

- Ово је посао као сваки други, није то просјачење. Неки људи нам плате 10, неки 30 динара, а неки не дају ништа. Не љутим се, нема народ пара. Лепим девојкама хоћу и за цабе да оперем сва стакла на ауту, не само шоферку.

Полиција их често тера са раскрсница, некад и кажњава.

- Некад побегнемо, а некад нас ухвате... И онда опомињу, терају нас, пишу казне. Али, одакле да платим? Наљутим се, бацим канту и сунђер, опсујем, одем... Сутра кад устанем, видим да немам где и поново, на улицу и на посао – каже Е. Г.

ПОЛИЦИЈА: НИЈЕ КАЖЊИВО ПО ЗАКОНУ. Драгана Старчевић, инспектор Одељења за јавни ред и мир ПУ Београд, објашњава да се прање шофершајбни на раскрсницама не сматра прекршајем по закону о јавном реду и миру.

- Ово би било кажњиво само кад би се утврдило да се неко лице, које ради овај посао, истовремено бави и просјачењем. Истина, линија је јако танка... Децу која перу шоферке на посао углавном шаљу родитељи и скоро по правилу реч је о Ромима.

СВАКО ИМА 'СВОЈ' ПОРОДИЧНИ СЕМАФОР. Најчешћи насртаји перача шофершајбни су на раскрсници код Скупштине, па на Аутокоманди, код Сава центра, 'Делта ситија', на углу Краљице Марије и Кнеза Милоша...

- Углавном се зна ко ради на којој локацији, али има и премештаја – каже инспектор Драгана Старчевић. Свако има 'свој' семафор и 'држи' га годинама... Чак се неке раскрснице и породично 'наслеђују', са оца на сина, са старијег на млађег брата, жену, девојку..."

А затим цртица „Да т' оперем кола?“, која се појавила на сајту МОНДА³⁰ 12. јануара 2010:

„Друштвени проблем, или пак још један у низу типичних београдских призора који овом граду дају његов јединствен шмек? Неке нервирају, некима су симпатични, али и лети и зими, по киши и ветру, они су увек ту: перачи шофершајбни. Екипа МОНДА кренула је да сазна како изгледа њихов живот.

На раскрсници код Скупштине, наша екипа упознала је малолетне момке, Мохамеда и Фердија. Сусрет испрва није кренуо најбоље – нису били задовољни што смо им прање платили само неколико десетина динара, иако је то стандардна цена. Видели су камеру и очекивали више. 'Брука!', рекао је Мохамед и незадовољно бацио новчаницу назад у ауто.

Ипак, успели смо да се упознамо и да се мало дружимо. Кажу да им се овај посао исплати и да нису истините приче да раде за друге, старије газде којима морају да плаћају 'рекет'. Зараде и до 1.500 динара дневно. 'Зашто бих ја свој новац дао неком другом? Радим за себе', каже Мохамед.

Новац троши на храну, пиће, изласке и, најрадије, на гардеробу. А воли да се облачи попут репера са МТВ-а. Ферди каже да воли да слуша 50 Сента (50 Cent), Шон Пола (Sean Paul) и Ашера (Usher), па није чудо што воле да ђускају. А колико добро то раде, можете да видите у видео прилогу.

³⁰ <http://mondo.rs/a159090/Info/Drustvo/Da-t-operem-kola-VIDEO-prica-o-peracima.html>

Жао им је што не иду у школу, уточиште проналазе у свратишту, а детињство као да им је одавно прошло. Ипак, и даље чувају осмех на лицу. Када се у јавности покрене прича о томе ко је одговоран за ову децу, из центара за социјални рад увек стижу иста објашњења: ма колико пута покушавали да их изведу на 'прави пут', некако се увек враћају на улицу.“

Семафорцијске незгодице

Било би претерано тврдити да је све потаман међу шофершајбновцима.

Добро де, као у икојем послу, не може се ни очекивати да сви буду на високом нивоу – исправни професионалци попут Томе Семафорције чије се занимање не своди строго на рутинско чишћење предњег и задњег стакла лимузине и извисује се за два копља изнад камаре брисача.

Такви, који су залутали у стаклоперачку работу, у пролазу су с наканом да штогод искамче, на брзину окористе – несвесни чињенице да се чистачи ветробрана не могу умилонити – извор су разноврсних, лакших и тешких, незгодација. Јесте да их убоштина, мусавосива свакодневица тера на друм, на раскрсје с четком и кантицом у рукама, али их због неискуства и неопрезности доводи у ситуацију да угрожавају сопствене и туђе животе – понекад изазивају прометне несреће. („Пре свега у праву сте да има доста злоупотреба деце, доста повређивања. У току прошле године смо имали два баш озбиљна случаја повређивања деце на раскрсници, деце која су прала шофершајбне. То јесте велики проблем, то њихово кретање по саобраћајницама, поготово у време шпица и градске гужве представља велики проблем и за возаче који морају додатно да пазе на њих, а и за њих саме и њихову безбедност. И имали смо као што рекох неколико забележених драстичних случајева са тешким телесним повредама, на срећу не и са смртним последицама. Наравно да ја никада нећу да кажем, нити да прихватим чињеницу да је то проблем који не може да се реши и да ту не може да се нађе неко трајније или прикладније решење“, рекао је Братислав Тимотијевић.“ – Шеф одсека за малолетничку делинквенцију при нишкој полицији.³¹⁾

Него ништа мање невоља није ни кад се назовиперачи, а заправо полукриминалци или малодобни делинквенти, супроставе закону, насрну на полицајца или наруше здравље невиних људи. Наводимо примере из престонице и Константиновог града.

У Београду се шофершајбновац, ни мање ни више, пошакетао с чуварем реда и мира: „Саобраћајни полицајац В. Б. (32), који регулише саобраћај на раскрсници улица Булевар краља Александра и Кнеза Милоша нападнут је у среду око поднева од стране уличног перача.

Како портал Гласа јавности незванично сазнаје на њега је насрнуо А. К. (22) који је после упозорења напао саобраћајца, када је одбио да се легитимише и ударио га песницом у главу и огребао по руци.

³¹ <http://www.radiocity.rs/program/projekti/pravo-na-pravo/deca-uluce/1664/borba-za-egzistenciju-ili-radna-eksploatacija.html>

Према првим информацијама мотив напада на саобраћајца био је у одбијању да се А. К. и остали улични перачи склоне са улице, а када је полицајац затражио личну карту, А. К. га је напао и ударио.“ (Екипа „Гласа јавности“, 10. август 2011)³²

Други случај није тек обична догодовштина, већ крупан идиотлук у којем је могао недужни човек да изгуби вид. Како пише Б. Јаначковић (2018):

„Један путник из Ниша завршио је на Очној клиници Клиничког центра у Нишу након што су га малолетници који перу шофершајбне испрскали по очима течномшћу којом перу стакла на возилима.

Инцидент се десио данас око 13.50 часова у Вождовој улици у центру Ниша у аутобусу превозника ‘Ariva litas’ на линији Чалије-Бубањ.

- Аутобус је стајао на семафору на раскрсници код Палате правде. Један од малолетника који перу стакла прснуо је течност кроз луфтер на бочном стаклу и попрскао по очима једног путника. Путник је позвао Хитну помоћ због пецања очију и затражио да сиђе у Улици Генерала Милојка Лешјанина – каже наш извор. Срђан Цекић, руководилац пословне јединице ‘Arrive’ у Нишу каже да је путник затражио да сиђе из аутобуса како би потражило лекарску помоћ.

- Ово је први такав случај у нашим аутобусима – потврдио је Цекић за ‘Блиц’. Како незванично сазнајемо, путник је превезен на Очну клинику ради прегледа, а аутобус са осталим путницима је наставио да вози на линији.

О инциденту је обавештено Основно јавно тужилаштво у Нишу.

- Дежурни тужилац је обавештен да је једна особа примљена у болницу па је наложио полицији да прикупи потребна обавештења о овом случају како би се утврдило има ли елемената кривичног дела – каже портпарол Основног јавног тужилаштва у Нишу Милица Јововић.³³

Напослетку да човек не поверује, али је жива истина: гланцери могу бити солидарни, знају да се удруже када их мука присили – као да су апсолвирали своја „синдикална“ права – чак и да протестују све до штрајка глађу.

Протест је 16. августа 2016. године, под геслом „Хоћемо да радимо, нећемо да крадемо“, одржан у центру Шумадије:

„Протест перача шофершајбни у Крагујевцу привукао је пажњу јавности. Иако кажу да не раде ништа нелегално и имају подршку грађана, пре свих возача, у крагујевачкој полицији немају милости према њима – надлежни истичу да се закон мора поштовати. Протестом, који су одржали пре неколико дана на једној од најпрометнијих раскрсница у Крагујевцу, перачи прозора на аутомобилима хтели су да привуку пажњу јавности, како би њихов проблем био решен.

Паролом ‘Хоћемо да радимо, нећемо да крадемо’ послали су поруку надлежнима да их не кажњавају и да им дозволе да поштено зарађују.

Док у Полицијској управи Крагујевац кажу да се закон мора поштовати и нема рада на ‘црно’, возачи углавном подржавају пераче шоферки у Крагујевцу и кажу да им не сметају, јер нису нападни.

³² <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/hronika/glas-javnosti-10-08-2011/ulicni-perac-napao-i-udario-saobracajca>

³³ Јаначковић, Б. (2018) „Несвакидашњи инцидент: путник градског аутобуса завршио на очној клиници, попрскали га перачи шофершајбни“, „Блиц“, 22. мај. О томе и у чланку: К., Д. (2018) „Прскали путнике у аутобусу течномшћу за прање – један Нишлија на Очној клиници“, *Народне новине*, 23. мај, стр. 9.

На три централне раскрснице у граду око двадестак Рома на овај начин је до сада издржавало своје породице. Како кажу, дневно могу да зараде од 500 до 2.000 динара, нема правила. Међутим, у последња два месеца полиција их интензивно приводи и кажњава, а казне се крећу од 10 до 50 хиљада динара... Док је искусна екипа перача стакала протествовала, и у глас викала 'Оћемо да радимо, нећемо да крадемо', возачи су их поздрављали, одјекивале су сирене... Сви су им махали, пружали руке, аплаудирали.³⁴ (Слика 5 и Слика 6)

Слика 5: „‘Оћемо да радимо, нећемо да крадемо“

Слика 6: Штрајк крагујевачких шофершајбноваца

³⁴ <http://www.logisticmagazin.com/?p=14066>

Штрајкачи веома разумно образлажу своју акцију:

„Перем шоферке већ неколико година и мислим да је ово поштен посао. Не крадемо, трудимо се и не смарамо возаче. Ко хоће – хоће и плати колико жели. Од овога се издржавамо и не видим на који начин ћемо убудуће зарађивати – каже један од перача шофершајбни (аноним).“ – „Ја од седме своје године перем шофершајбне... Сада имам 41. годину, али почели су да нам пишу казне... Двоје су и ударили, када су хтели да нас склоне. Никада нисам опрао стакло на силу, а почели су да нас бију. Приђем, питам, оперем, и ко како части... Имам четири сина, сви уче школе, иду редовно. Жена не ради, она је расељено лице. Људи који пролазе и знају ме, доносе ми ствари, одећу, и патике и за мене и за децу. Стану колима, дају нам, и оду. Нико се не жали што перем стакла. Али, полицији сметам, а и њима смо прали кола. Не крадемо, радимо то што можемо. Писали су нам казне, од пет до 20.000 динара. На крају ћемо да идемо у затвор, да одробијемо то, јер паре немамо, каже Решит Бахтири.“ – „Арсеровски Бегани каже да ради већ 10 година на семафору: ‘Не дају нам да радимо, пишу казне... Кажу да деца морају у школу, а одакле да их школујемо. Шта да радимо, да ли треба да крадемо? Има нас око 20 у граду, распоређени смо по главним раскрсницама... Боримо се да прехранимо децу. Ето, ја сам механичар, завршио сам средњу школу, али нико ме неће, јер немам радно искуство. Цео живот проведох овде са сунђером и кофом, на прању стакла. Сваког дана се боримо за живот, за леба... Ако смо ми највећи проблем у држави, онда нека нас хапсе. А ми знамо да нисмо... Уместо да нам помогну, пишу казне’, каже Бегани.“³⁵

И, напослетку и на почетку, закључимо да у том мноштву перача предњих и задњих стакала на лимузинама, видели смо, има:

- неснађених брисача шофершајбни,
- неуких семафорцијском занату,
- мусаве дечице којима није место на раскршћима,
- „перача“ који су заправо пасивни просјаци,
- оних агресивних и некултурних,
- одрпанаца,
- малолетних делинквената, и
- иних неваљалаца од сорте...

Завршна напомена

Закључујемо у једну реч. Разумевање егзистенцијалног стања и делатности тзв. урбаних рудара не значи тек просто „социолошко оправдање“. Иако их се само овлаш дотичемо у социолошком портретисању Томе Семафорције, очекујемо да ће наше изучавање перача шофершајбни подстаћи скрупулознија емпиријска истраживања ромских урбаних рудара, осталих маргиналаца и губитника – не заборавимо – *људи који животу дају лепше нијансе*, „сиромашку чаролију“³⁶ и *установљавање Социологије беде и пауперизације*.³⁷

³⁵ <http://www.logisticmagazin.com/?p=14066>

³⁶ Луј-Фердинанд Селин (Céline), према нашем сазнању, први је употребио ту синтагму.

³⁷ Није се далеко одмакло од раног покушаја Мирослава Радовановића у књизи *Социологија*

Литература

- Andrejić, V. 2020. „Semafor(i) (kod Hiltona)”, *Danas*, 22–23. februara, str XVI.
- Аноним. 2018. „Да ли знате? Ко је измислио аутоматски семафор“, *Политика*, 29. март, стр. 30.
- Буквић, Д. 2009. „Три цене прслука на истој раскрсници“, *Политика*, 15. децембар, стр. 12.
- Vuković, M., Todorović, D. 2020. *Osnovi sociologije*. Niš: Filozofski fakultet.
- Guliani, R. W., Kurson, K. 2002. *Leadership*. New York: Hyperion.
- Dorđević, D. B. (1998) „Interkulturalnost versus getoizacija i diskriminacija: slučaj Roma“, у: *Rasizam i ksenofobija*. Beograd: Forum za etničke odnose.
- Ђорђевић, Д. Б. 2010. *На коњу с лаптопом у бисагама: увод у ромолошке студије*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет.
- Ђорђевић, Д. Б. 2013. *Скинхеди: момци из нашег краја*. Нови Сад: Прометеј.
- Ђорђевић, Д. Б. 2018. *Питао сам малог пужа (Моја социолошка прича о Шабану Бајрамовићу)*. Београд, Ниш: Службени гласник, Машински факултет.
- Ђорђевић, Д. Б. 2019. „Тома Семафорџија“, *Социолошки преглед* LIII(4): 1636–1653.
- Ђорђевић, Д. Б. 2020. „Урбани рудари Србије: социолошке цртице“, реферат на међународној научној конференцији *Социолошка наука, филозофско и научно знање у функцији прогреса*. Никшић: Филозофски факултет.
- Dorđević, D. B., Todorović, D. and L. Milošević. 2004. *Romas and Others – Others and Romas: Social Distance*. Sofia: Ivan Hadžisky.
- Ђорђевић, Д. Б., Тасић, М. 2015. „Запис о занатима и занатлијама“, у: *Рад, техника и етика у ери глобализације*. Ниш: Машински факултет, ЈУНИР.
- Ђорђевић, Д. Б., Тодоровића, Д. 2020. *Тома Семафорџија: социолошки портрет перача шофершајбни*. Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет (у припреми).
- Јанаčković, V. 2009. „Teško su živeli, nosili smo je na stolici po dokumenta. Majka stradala u jezivom požaru u Nišu, njenom sinu izgorelo lice“, *Blic*, str. 1.
- К., Д. 2018. „Прскали путнике у аутобусу течномшћу за прање – један Нишлија на Очној клиници“, *Народне новине*, 23. мај, стр. 9.
- Капор, М. 2018. „Наши у белом свету“, *Политика*, 28. јануар, стр. 21.
- Љубичић, М. 2019. „Маргинализоване групе и савремени свијет“, *Социолошки преглед* LIII(4): 1438–1443.
- Љутић, Ј. Д. 2012. „Како је бити перач шофершајбни са градских улица“, 26. марта објављено на сајту <http://www.novosti.rs/vesti/beograd.74.html:372605-Kako-je-bit-i-perac-sofersajbni-sa-gradskih-ulica>.
- Минић, З. 2018. „Кампања“, *Политика*, 11. фебруар, стр. 6.
- М., О. (2018) „Потврђен програм инвестиција, ‘Горици’ јемство“, *Народне новине*, 22–23. децембар, стр. 4.

беде и науперизације (1983), а већ се говори о томе „да је социологија маргинализованих група релативно скоро утемељена у домаћим оквирима“ (Љубичић, 2019: 1439).

- Оташевић, Бранка. 2008. „Не само елегија“ (<http://www.politika.rs/sr/clanak/56485/%D0%9D%D0%B5%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE-%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B0>, *Политика*, 20. септембар).
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године: класификација занимања 2011.* Београд: Републички завод за статистику РС.
- Radovanović, M. 1983. *Sociologija bede i pauperizacije*. Gornji Milanovac: Деџе новине.
- R., M. 2016. „Он је најволјенији перач шоферки у Србији: Муштерије га облаче, а његовој деци купују књиге!“ (<http://www.telegraf.rs/vesti/2169896-on-je-najvoljeniji-perac-soferki-u-srbiji-musterije-ga-oblace-a-njegovoj-deci-kupuju-knjige-foto>, 31. мај).
- Семафор (Саобраћај), *Википедија*, гледано 12. јануара 2019.
- С., М. 2017. „Дечаци који перу шофершајбне све безобразнији – изнуђују новац“ (<http://www.gradjanin.rs/decaci-koji-peru-sofersajbne-sve-bezobrazniji-iznudjuju-novac/>, субота 14. септембар).
- Tairović, Z. 2015. „Критичка мисао – промена имиджа Рома“, у: *Nacionalni saveti nacionalnih manjina i kultura (2)*. Novi Sad: Zavod za kulturu Vojvodine.
- Todorović, D. 2008. „Ѕабан Вајрамовић – (B)Лузер јужне пруге“, у: *Kralj romske pesme (Drugi o Šabanu Bajramoviću)*. Niš: Punta.

Интернет извори

- <http://www.politika.rs/sr/clanak/56485/%D0%9D%D0%B5-%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%98%D0%B0>
- <http://www.logisticmagazin.com/?p=14066>
- <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/hronika/glas-javnosti-10-08-2011/ulicni-perac-napao-i-udario-saobracajca>
- <http://mondo.rs/a159090/Info/Drustvo/Da-t-operem-kola-VIDEO-prica-o-peracima.html>
- <http://www.radiocity.rs/program/projekti/pravo-na-pravo/deca-uluca/1664/borba-za-egzistenciju-ili-radna-eksploatacija.html>
- <http://www.gradjanin.rs/decaci-koji-peru-sofersajbne-sve-bezobrazniji-iznudjuju-novac/>
- <http://ritamgrada.rs/kragujevac/vesti/peraci-sofersajbni-ne-daju-nam-da-radimo-teraju-da-krademo/>
- <http://spit.ca/index.main.html>
- <https://www.nytimes.com/2010/10/04/nyregion/04squeegie.html>
- <https://nypost.com/2015/07/19/squeegie-man-is-citys-latest-blast-from-the-past/>
- <https://nypost.com/2014/08/07/squeegie-men-are-back-and-terrorizing-city-streets/>

Dragoljub B. Đorđević

FURTHER SOCIOLOGICAL NOTES ON SQUEEGEE MEN

Abstract: This study is one of the results of investigating the habits of Tomislav Asanović, a Roma squeegee man working on the crossroad near the Mladost Bridge in Niš, whom we renamed Toma the Traffic Light Man. The empirical part of this study was conducted in 2018 by Jelena Dinić, Dragan Todorović, and Mladen Mitrović, while the author of this text has nearly every day observed and collected data on the working habits of this squeegee man, which can be seen as an ideal representative of his guild. We are extensively using the documented material to present the attitude towards the Roma squeegee man, the so-called urban miners, whereas the category of urban miners also includes: carriers, the homeless, waste collectors, people who collect leftovers on graveyards and from dustbins, collectors of old paper and boxes, shoeshiners, sellers of small artefacts (costers), beggars, old iron collectors, collectors of plastic bottles and all sorts of plastic, landfill scavengers, cart drivers, buskers. Even though they are barely touched upon in this sociological portrait, it is expected that our study into squeegee men will incite more scrupulous empirical research into Romani urban miners, other marginalized people and losers – let us not forget – those who provide life with more beautiful nuances, and establish the sociology of misery and pauperization or the sociology of marginalized groups, a special discipline currently emerging in Serbian sociology.

Key words: Squeegee men, urban miners, Serbian Roma, Roma-related stereotypes

Ненад Станојевић¹
Наталија Јовановић²
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

Оригинални научни рад
UDK 316.74:373.3(=214.58)(497.11 Ниш)
Примљено: 11.9.2019.
Ревидирана верзија: 23.1.2020.
Одобрено за штампу: 24.1.2020.
DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.25.2020.03>

СОЦИЈАЛНА ЕКСКЛУЗИЈА РОМСКИХ УЧЕНИКА У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У НИШУ³

Апстракт: Указујући да је социјална ексклузија један од кључних разлога ниског образовног постигнућа, аутори анализирају социјалну ексклузију ромских ученика у основним школама у Нишу. Рад се састоји из три дела: најпре се износе подаци који показују друштвени и образовни статус ромске популације, затим се приказују најзначајнији нормативни оквири инклузије Рома, а на крају се приказују резултати истраживања о социјалној ексклузији ромских ученика у основним школама у Нишу. Закључује се да ромски ученици нису интегрисани у вршњачке групе и да постоји изражена социјална дистанца према њима.

Кључне речи: ромски ученици, образовање, социјална ексклузија, инклузија

Увод

Од успостављања међународног протектората над Косовом, Роми представљају уз Мађаре најбројнију националну мањину⁴ у Србији. Према званичним подацима Пописа из 2011. године у Србији (без Косова) има их 147 604, што је око 2% од укупног броја становника. Статистичка евиденција о Ромима је непоуздана због њихових честих миграција, непријављивања места становања, социјалне мимикрије (која је често резултат дискриминације, предрасуда, стереотипа и одбацивања од већинског становништва) и непостојања докумената, па се сматра да је њихов број већи него што истраживања показују. Бројне процене ромских организација и цивилног сектора указују да их има три пута више, тачније око 450 000.

¹ nenad.stanojevic@filfak.ni.ac.rs

² natalija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

³ Рад је настао у оквиру интерног пројекта *Корак ка професионализацији социологије 2: анализа потреба за професијом*, који реализује Депарتمان за социологију Филозофског факултета у Нишу уз подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

⁴ „Наравно, мањине у друштвеном смислу нису просто мањине по броју припадника групе, већ по томе што су припадници тих група због неких својих одлика маргинализовани, дискриминисани, издвојени од других и од већине, што немају сва права која имају припадници већине, па, наравно, постају свесни, понекад болно, таквог свог положаја“ (Žunić 2005: 8).

Роми су једна од најугроженијих и најнепривилегованијих друштвених група. Они су најмногољуднији народ који живи у дијаспори, без сопствене државе матице, који свуда доживљава друштвену, економску, политичку и културну маргинализацију. По својим обичајима, традицији, језику, религији и начину живота се разликују од већинског становништва; те разлике доприносе мултикултурализму земље, али представљају и изворе неразумевања. Често су присутне нетрпељивост и дискриминација Рома, управо због њиховог начина живота.

Анализа њиховог социоекономског положаја може најбоље показати са којим тешкоћама се сусрећу: сиромаштво, масовна незапосленост, недовољно образовање, неприступачност друштвеним институцијама итд. О положају Рома се може доста закључити и на основу занимања, која одређују висину зараде, па самим тим и економски и социјални статус.

„У време свог боравка у јужнословенским земљама, између XII и XIX века, Роми су били чергари, дежурни сезонски гости на вашарима и пијацама, путујући артисти, седеће градске занатлије, трговци, али и обесправљено робље, у Влашкој и Молдавији. Живели су углавном у посебним џематима, у градским чаршијама и већим сеоским насељима или на утринама поред њих“ (Тодоровић 2011: 1146).

Роми су раније обављали оне послове који су се сматрали недостојним припадника владајућег слоја, те су били музиканти, певачи, играчи, забављачи итд. Већина њихових занимања је праћена ниским накнадама и друштвеним неуважавањем.

„Битна одлика поменутих и других друштвених улога Рома је да нису захтевале нарочито школовање, већ је била довољна практична обука унутар уобичајених подела између чланова породица, каравана, черге или неког другог начина њиховог удруживања и социјалног живота“ (Милосављевић 2009: 108).

Резултати Пописа становништва из 2011. године показују да су они најчешће чистачи, помоћни радници, скупљачи секундарних сировина (59,3%), возачи и занатлије (10,8%), пољопривредни и сродни радници (9,9%), продавци (8,9%), грађевински радници (6,9%), ноћни чувари и конобари (2,6%) и уметници (1,5%) (Радовановић и Кнежевић 2014: 79). Треба подсетити да су занимања којима се баве директна последица лоше образовне структуре.

Чини се да се Роми налазе у „зачараном кругу“ сиромаштва, незапослености и лошег образовања (А. Митровић). Схватајући да је образовање основни канал друштвене мобилности у данашњем друштву и кључ за промену положаја и социјалну инклузију, држава је предузела одређене кораке који би требало да побољшају стање у овој области. Неки од најважнијих тичу се социјалне инклузије у основним школама. Поред систематичног и организованог развијања интересовања и способности за ваљано обављање професионалних улога, улога школе је и да на младе пренесе владајући вредносни систем и подучи их адекватним понашањима за живот у социјалној заједници. На тај начин би школа могла да допринесе развијању духа толеранције и интеркулту-

ралног друштва. У следећем делу ћемо приказати податке о образовању Рома, који ће нам делимично осликати њихов друштвени положај.

Проблеми у образовању Рома

Обухваћеност системом државног образовања у Србији најнижа је међу припадницима ромске националне мањине. Најнижи проценти уписа у основну школу, завршавања разреда и преласка на средњошколско образовање односе се на ромску децу. Последица тога је значајно гора образовна структура Рома у поређењу са остатком популације, што представља велику препреку за побољшање њиховог друштвеног положаја.

Подаци из последња два пописна периода откривају нам образовни профил Рома.

Табела 1. Удео неписмених Рома по полу према попису из 2002. и 2011. године:

	Удео неписмених Рома старијих од 10 година по полу:		
	укупно	мушко	женско
2002.	19,6%	11,8%	27,6%
2011.	15,1%	9,2%	21,2%

Иако се из табеле 1 може уочити смањење удела неписмених у ромској популацији у периоду између два пописа за око 4%, Роми увелико надмашују национални просек (2%). Може се уочити и изражена разлика у нивоима писмености мушкараца и жена: Ромкиње су више од два пута неписменије од Рома.

Табела 2. Школска спрема становништва Србије и Рома према попису из 2011. године:

Школска спрема за укупно становништво и Роме према попису из 2011. године:					
	Без школске спреме	Непотпуно основно образовање	Основно образовање	Средње образовање	Више и високо образовање
Роми	20%	34,2%	33,3%	11,5%	0,7%
Укупно становништво	2,7%	11%	20,7%	48,9%	16,2%

И на нивоу школске спреме могу се уочити значајне разлике између ромске популације и осталог становништва. Преко трећине Рома (34,2% у односу на 10,9% опште популације) нема завршену основну школу, трећина Рома има основно образовање, а тек 11,5% има средње, насупротив готово половине укупног

становништва у нашој земљи. Ситуација је још алармантнија када је у питању више и високо образовање: свега 0,7% припадника ромског етноса може се подичити дипломом високе школе или факултета (наспрам 16,2% опште популације).

Значајан извор података о положају ромске деце у образовању је извештај *Образовна инклузија деце ромске националности* (Јовановић 2013), који су публиковали УНЕСКО и Центар за образовне политике. У спроведеном мониторингу у основношколском образовању узорак је чинило осам школа са 536 ромских ученика од првог до петог разреда. У наведеном извештају посебно се истичу индикатори инклузивности у образовању ромских ученика: школски успех, изостајање из школе, осипање и додатна образовна подршка.

Када је реч о школском успеху, подаци из школских дневника говоре да *ромски ученици постижу нижи школски успех* у односу на просечан одељењски успех. Према прикупљеним подацима, ромски ученици до петог разреда имају просечну оцену за једну нижу од просечне оцене одељења, да би у петом разреду та разлика износила 1,5 оцене заостатка. Указује се и на константан заостатак ромских ученика током школовања из српског језика и математике, посебно се истиче забринутост због ниског постигнућа ромских ученика из математике на крају петог разреда (просечна оцена је мања од довољног успеха, износи 1,9).

Друга група података обухвата изостанке (оправдане и неоправдане) ромских ученика који су узимани из дневника на крају разреда, па су упоређивани са изостанцима неромских ученика. Подаци показују да *ромски ученици имају много виши степен изостанака од неромских*, у просеку ромски ученик годишње начини (узимајући у обзир ученике од првог до петог разреда) 43,2 оправдана изостанка више од неромских ученика. У случају неоправданих часова ретка је пракса да се дају у млађим разредима, али се њихов број драматично увећава међу ромским ученицима који похађају пети разред: просечно их је 69.58 по ученику. Такође, занимљив је податак да је у овом истраживању скоро сваки десети ромски ученик прекинуо школовање: на узорку од 536 њих 48 је прекинуло школовање (8,9%).

Запитајмо се који су то фактори који доводе до овако лоше образовне структуре ромског становништва и потражимо начине на који би се овакво стање поправило. Требало би обратити пажњу најпре на две области: *средине из којих деца долазе и школска средина*.

Најпре треба указати на нестимулативну средину из које ромска деца долазе. За Роме, који су свој живот подредили пуком преживљавању, школовање њихове деце нема значајну вредност. Проблем представља *културни капитал* који ромска деца усвајају у породици. Бурдије указује да образовање репродукује обрасце класних и других друштвених неједнакости, односно, институције образовања врше легитимизацију друштвених неједнакости. Културни капитал се уграђује у друштвени положај појединаца и група – припадност средњим и вишим класама даје предност у образовном систему, јер се у образовању репродукује доминантна култура (Burdije i Paseron 2014). Не треба

занемарити ни језичку баријеру. Језик представља систем комуникације, али га не треба сводити само на то, јер се „сматра једним од најважнијих средстава за иницирање, синтетизовање и подстицање мишљења, осећања и понашања – функционално повезаних са групом“ (Bernštajn 1979: 22). Језик обезбеђује мање или више богат вокабулар и систем сложених категорија чија употреба зависи од сложености језика усвојеног унутар породице.

Дакле, ромска деца се тешко уклапају у школски систем због непознавања језика, услова у којима живе и неадекватног културног капитала, лошег материјалног положаја породице због којег су често принуђени да веома рано морају да напусте школу да би радили итд.

Са друге стране, у школи се ромска деца суочавају са непријатностима од стране неромске деце, родитеља и наставника због предрасуда, стереотипа, дискриминације и постојеће социјалне дистанце према њима (Миладиновић 2008; Frančesko, Mihić i Kaјon 2005; Тодоровић 2007; Đorđević, Todorović and Milošević 2004). Истраживања показују изразито неприхватање и постојање бројних негативних стереотипа према ромској популацији. Резултати истраживања Миладиновића (2008) показују да су они на дну прихваћености од стране већинских Срба. Од тринаест посматраних етничких група Роми заузимају ниско једанаесто место, испод њих се на скали налазе само Муслимани/Бошњаци и Албанци. Док се негативан однос према овим групама може објаснити сукобима који су постојали у прошлости или који и данас постоје, са Ромима није било сукоба па се овакав однос према њима може објаснити бројним предрасудама и стереотипима који постоје. Аутор указује да су њихово генерацијско сиромаштво и начин живота оно што узрокује овакав однос према њима. Франческо, Михаић и Кајон долазе до занимљивих резултата да чак и код деце основних школа (узраста 11–12 година) постоји значајна социјална дистанца, као и постојање негативних стереотипа према Ромима. Социјална дистанца према Ромима износи 2,36 (од максималних 4). Иза њих се налазе Мађари са дистанцом 1,02 и Хрвати са дистанцом од 0,96. Интересантни су подаци о социјалној дистанци самих ромских ученика. Очекивано, укупна социјална дистанца је мања него код неромске деце, али је чак и код ромске деце највећа социјална дистанца према Ромима и износи 1,60 (Frančesko, Mihić i Kaјon 2005: 172). Резултати овог истраживања показује да стереотипи других према Ромима садрже и позитивне и негативне особине, док аутостереотипи ромске деце садрже углавном позитивне особине.

Ови подаци нам показују неравноправан образовни и друштвени положај Рома. Реч је, дакле, о ексклузији ромских ученика. У наставку рада ћемо се детаљније позабавити овим проблемом.

Ексклузија ромских ученика

Истраживања показују да социјална изолованост и вршњачка неприхваћеност значајно корелирају са ниским образовним постигнућем (Крпјажјић 2002: 167). Социјална искљученост у бројним друштвеним аспектима доводи

и до искључености у образовном систему. То се неповољно одражава на успех ромске деце у школи, што касније доводи до продубљивања проблема ове маргинализоване друштвене групе.

За боље разумевање појма социјалне ексклузије мора се поменути и појам социјалне инклузије. Ово су два супротна појма која описују стање различитих маргинализованих појединаца/група, односно мере које би требало предузети за њихово укључивање у друштво. Ексклузија је последица кидања веза између појединаца и друштва и испољава се у појавама беде, сиромаштва, дискриминације, маргинализације и сл. Резултат социјалне ексклузије је да су појединци или групе спречени да у потпуности учествују у економском, политичком и друштвеном животу друштва у којем живе (Mimica i Bogdanović 2007: 116). Као одговор на различите облике социјалне ексклузије, држава разрађује и примењује различите облике социјалне инклузије (односно реинтеграције појединаца/група у друштво). Социјална инклузија подразумева низ мера које морају бити предузете да би појединци могли да учествују у друштвеном, политичком, економском и културном животу. Конкретно, у школи треба да омогући да деца из маргиналних група (у овом случају Роми) постану интегрални део и да учествују у активностима (наставним и ваннаставним) са осталим ученицима. Примена инклузивног модела у школи претпоставка је развијања већег степена толерантности и међусобног разумевања. То би довело до веће кооперације ученика и могло би повољно да се одрази на постигнуће ромске деце. Укључивањем у активности школе деца задовољавају потребу да буду заједно са вршњацима, што доводи до прихваћености, припадности и сигурности. Према томе, „вршњачка интеракција обезбеђује деци могућност да практикују своје социјалне вештине и на тај начин унапређује и убрзава социјално-когнитивни развој деце. Зато, да би остварило социјално и когнитивно напредовање, дете мора да буде у контакту са другим особама, укључујући и вршњаке“ (Крњajić 2002: 33). Развој когнитивних способности зависи и од интеракције са другим особама.

Проблем у образовању ромских ученика представљају и очекивања наставника, која се могу дефинисати као „закључци које наставници доносе о будућем понашању или школском постигнућу својих ученика, а заснивају се на информацијама које наставници поседују о својим ученицима“ (Good & Brophy 1991, према: Крњajić 2002: 125). Као и у неким другим ситуацијама, очекивања наставника су често условљена *стереотипима, предрасудама и социјалном дистанцом*. На тај начин и наставници производе разлике међу ученицима. Школски успех ученика није искључиво последица његових стварних интелектуалних способности и залагања, већ зависи и од наставниковог понашања, односно његовог уверења да је дете способно за учење и да ће остварити добар успех или, пак, да је ниских способности и да ће имати тешкоћа у учењу (Suntherland & Goldschmid 1974). Крњajiћ посебно истиче значај студије *Pygmalion in the classrooms* Розендала и Јакобсона (Rosendathal & Jacobson 1968). У овом истраживању су аутори манипулисали наставниковим очекивањима ученичког постигнућа.

„Експеримент је обављен у једној државној школи, у социјално и етнички мешовитој области у близини Сан Франциска. У истраживање су била укључена по три одељења из сваког од првих шест разреда. Након администраирања теста општих способности, наставницима је саопштено да се у њиховим одељењима налази један број ученика (око 20%) од којих се може очекивати изузетан интелектуални напредак током неколико наредних месеци. Ова психолошка прогноза била је измишљена, односно лажна. Ученици су, у ствари, били изабрани случајно, а не на основу тест-скорова, тако да нису постојали реални разлози да се од њих очекује неки значајнији успех у учењу. Па ипак, на крају школске године, испоставило се да се ова измишљена прогноза остварила...” (Крнјажјић 2002: 123)

Очекивања која су изазвана давањем лажних информација су подстакла наставнике да различито третирају ученике – то је довело до њиховог остваривања високих резултата. Оваква очекивања наставника се повезују и са ученицима разних етничких група. У мешовитим срединама наставници су склони да верују да припадници одређених етничких група брже и више уче од припадника других етничких група (Clifton 1981).

У српским школама се од ромских ученика мало очекује, па им се мало пружа. Социјална искљученост ромске деце доводи до бројних последица. Утиче на смањење усвајања когнитивних знања и социјалних вештина и додатно продубљује проблеме ромске националне мањине.

Нормативни оквир инклузије

Држава, препознавши тежак положај ромске популације, доноси бројне законе и стратегије којима настоји да створи предуслове за социјалну инклузију Рома. Када говоримо о законима, стратегијама и акционим плановима у Србији, морамо поћи од основног и највишег правног акта у Републици Србији који уређује рад државних органа и права грађана, а то је *Устав* (Устав Републике Србије 2006) који је усвојен 30. септембра 2006. године. Он је основ за развијање политике заштите националних мањина и њиме се уређује њихов положај — у њему се истичу пуна равноправност и уважавање идентитета свих националних мањина. Уставом се указује да Република Србија штити права националних мањина и да јемчи посебну заштиту националним мањинама ради остваривања потпуне равноправности и очувања њиховог идентитета (члан 14). Такође, отвара се простор за увођење афирмативних мера, у члану 21 се каже да се дискриминацијом не сматрају посебне мере „које Република Србија може увести ради постизања пуне равноправности лица или групе лица која су суштински у неједнаком положају са осталим грађанима“.

Узимајући у обзир тежак положај Рома и проблеме са којима се сусрећу, треба истакнути значај *Закона о заштити права и слобода националних мањина* (2009). Он је основни закон који уређује статус националних мањина. Основна начела на којима се заснива систем заштите мањина су: забрана дискриминације, мере за обезбеђивање равноправности, слобода националног опредељења

вања и изражавања, сарадња са сународницима у земљи и иностранству итд. Закон предвиђа, када је реч о Ромима, и увођење посебних мера за постизање једнакости па се у оквиру мера за обезбеђивање равноправности каже да ће „органи власти [ће] донети правне акте и предузети мере из става 1 овог члана у циљу поправљања положаја лица која припадају ромској националној мањини“ (члан 4). Према овом закону, националне мањине имају право на национално опредељење, употребу матерњег језика, на слободно исповедање религије, на употребу националних симбола, право на неговање културе и традиције итд. У овом контексту треба поменути и *Закон о забрани дискриминације* (2009). Овим законом се уређују општа забрана дискриминације, облици и случајеви дискриминације као и поступци заштите од дискриминације.

Када се анализирају закони који су битни за Роме, као једне од највећих националних мањина у Србији, а имајући у виду њихов социоекономски положај, нужно је представити и *Закон о социјалној заштити* (2011). Ово је важно због чињенице да велики број припадника ромске популације живи од социјалне помоћи.⁵ Социјална заштита је скуп мера и активности које држава, односно одговарајуће институције, предузимају да би се пружила помоћ појединцима којима је она потребна. Она има два основна облика:

- 1) Материјална помоћ — новчана социјална помоћ, додатак за помоћ и негу другог лица, увећани додатак за помоћ и негу другог лица, помоћ за оспособљавање за рад и једнократна помоћ;
- 2) Услуге социјалне заштите — услуге процене и планирања, дневне услуге у заједници, услуге подршке за самосталан живот, саветодавно-терапијске и социјално-едукативне услуге, услуге смештаја и услуге неодложних интервенција.

Социјална заштита, у смислу овог закона, јесте организована друштвена делатност од јавног интереса чији је циљ пружање помоћи и оснаживање за самосталан и продуктиван живот у друштву појединаца и породица, као и спречавање настајања и отклањање последица социјалне искључености. Новчана социјална помоћ је један од најчешћих начина помоћи припадницима ромске националне мањине, али се може поставити питање у којој мери је делотворна. Поред новчаних помоћи, неопходно је указивати на значај образовања, као кључног чиниоца који може довести до промене положаја и помагати у овој области да би се омогућила независност ромске популације од институција социјалне заштите.⁶ Зато је веома важно анализирати и законе из *области образовања*.

Најважнији закон из ове области је *Закон о основама система образовања и васпитања* (2009), јер кроз њега афирмативне мере добијају пуну институцио-

⁵ „Више од једне четвртине (27,6%) од укупно ромских домаћинстава своје приходе је остваривало преко социјалних примања, што потврђује да се Роми налазе на крајњем ступњу друштвене лествице“ (Радовановић и Кнежевић 2014: 94).

⁶ Један од основних задатака социјалног рада је и оснаживање корисника које би требало да омогући појединцима/групама да преузму контролу над властитим животом.

нализацију у законском оквиру. Овим законом се уређују основе предшколског, основног и средњег образовања и васпитања. У њему се, између осталог, говори о принципима, циљевима и стандардима образовања и васпитања. Овим законом се указује да сви грађани Републике Србије имају једнако право на образовање и васпитање, без обзира на пол, расу, националну, верску и језичку припадност, социјално и културно порекло, имовно стање, узраст, физичку и психичку конституцију, сметње у развоју и инвалидитет, политичко опредељење или другу личну особину (члан 6). На основу овог закона је формиран низ подзаконских аката (правилника) који описују обавезе и одговорности различитих актера и начине спровођења инклузивног образовања. За подручје нашег интересовања можемо указати на значај увођења *припремног предшколског програма (ППП), афирмативних акција приликом уписа, индивидуалних образовних планова и педагошких асистената*.

Закон о основама система образовања и васпитања, најсвеобухватнији закон из области образовања, отклонио је неке од слабости образовног система, као нпр. чињеницу да су пре доношења овог закона деца из различитих група могла бити упућена у специјалне школе без пристанка њихових родитеља. Један од најзначајнијих доприноса овог закона су смернице за инклузивно образовање, чији је циљ да се промени образовна пракса. Законом су уведене одредбе које промовишу једнака права, приступ и квалитетно образовање за све.

Један од битних корака који су предузети да се унапреди образовни положај и пружи додатна образовна подршка ромским ученицима је увођење педагошких асистената. У *Закону о основама система образовања и васпитања* се прописује да педагошки асистент пружа помоћ и додатну подршку деци и ученицима, у складу са њиховим потребама и помоћ наставницима, васпитачима и стручним сарадницима у циљу унапређивања њиховог рада са децом и ученицима којима је потребна додатна образовна подршка (члан 117). Педагошки асистенти су уведени у образовни систем како би помогли ромским ученицима да се уклопе у образовни систем, у савладавању језичких баријера итд.

Правилник о програму обуке педагошких асистената (2009) предвиђа да се у радни однос на место педагошког асистента ангажује особа која има завршену средњу школу и познаје ромски језик. Такође, предвиђено је да ангажовани треба да прођу обуку за обављање ових послова. У члану 4 се указује да се педагошки асистенти обуком оспособљавају за обављање послова који се посебно односе на: континуирано унапређивање рада са децом и ученицима којима је потребна додатна подршка у образовању и васпитању, пружање помоћи васпитачу, наставнику и стручном сараднику, сарадњу и рад са родитељима и породицом, успостављање сарадње и процедура.

Иако је увођење педагошких асистената позитиван корак, који ће омогућити инклузију у образовни систем и боље образовно постигнуће ромских ученика, може се поставити питање да ли предвиђене послове треба да обавља један човек (средњошколског образовања) или већину ових послова треба да раде неки други стручњаци у школи (Коматина 2016: 199). Такође, у пракси се положај педагошких асистената показао као проблематичан. Они имају статус

спољног сарадника без могућности да радни однос на одређено време (12 месеци) прерасте у радни однос на неодређено време. Процедуре за ангажовање педагошког асистента нису довољно правно уређене, нити транспарентне, а послови које обављају често се разликују од установе до установе.

„Недовољно законски конкретизован делокруг рада отвара могућност да сваки појединачни асистент различито тумачи и практикује улогу асистента и да свака предшколска и основношколска установа, такође различито, разуме њихову улогу и дефинише очекивања од педагошког асистента. Зато актуелни опис посла варира од једног до другог асистента, од једне до друге предшколске установе или основне школе [...] Један део асистената обавља посао *учитеља/наставника* или преузима посао *стручних служби*. Друга група асистената истиче да има школа које педагошке асистенте не користе у настави, већ их користе као спољне сараднике на терену или као испомоћ за обављање свих административно-техничких послова које одреди директор установе или неко од наставног или васпитачког кадра” (Milivojević 2015: 19–20).

На крају, треба поменути и *Стратегију за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период од 2016. до 2025. године* (2016). Како се наводи у Стратегији, иако су у протеклом периоду постигнути одређени резултати у вези са трајним унапређењем положаја Рома и Ромкиња, главне препреке за социјално-економску интеграцију Рома и Ромкиња нису отклоњене. Општи циљ Стратегије је побољшање социјално-економског положаја ромске националне мањине у Србији, уз пуно уживање мањинских права, елиминисање дискриминације и веће социјалне укључености у све сегменте друштва.

Поред ових представљених закона, треба поменути још неке законе, пре свега из области образовања, који су значајни за ову тему: *Закон о уџбеницима и другим наставним средствима*, *Закон о предшколском васпитању и образовању*, *Закон о основном образовању и васпитању*, *Закон о средњем образовању и васпитању*; као и стратегије: *Стратегија за смањење сиромаштва*, *Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији*, *Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године*.

Доношење ових закона показује вољу за решавање проблема и покушаје побољшања стања и друштвене инклузије Рома. Стварање адекватне правне основе је неопходно да би се створили услови за социјалну инклузију Рома. „Међутим, како се домен нормативног и реалног никада не преклапају, попут слике и њеног одраза у огледалу, потребно је истражити колика су та одступања. Подаци из различитих области друштвеног живота су најбољи индикатори и мера те диспропорције“ (Petrović 2016: 50). У следећем делу ћемо приказати податке о социјалној ексклузији Ромских ученика у основним школама у Нишу, који ће нам показати у којој мери су ови закони делотворни.

Ексклузија ромских ученика у основним школама у Нишу

У наставку рада представимо резултате истраживања⁷ спроведеног 2017. године у два нишких основних школама: ОШ „Краљ Петар I“ и ОШ „Радоје Домановић“. Истраживање се састојало из два дела, први део истраживања се односи на ученике који су попуњавали анкете, а други део на податке који су прикупљени уз помоћ стручних сарадника о наставним и ваннаставним активностима. Анкета је садржала индикаторе социјалне ексклузије и скалу социјалне дистанце. За мерење социјалне дистанце коришћена је модификована Богардусова скала коју су користили Франческо, Мухић и Кајон испитујући ученике основних школа у Новом Саду (2005). Реч је о скали која је конструисана уз помоћ педагога, психолога и професора разредне наставе тих школа тако да буде разумљива ученицима основних школа, само је у скали коју смо користили у овом истраживању понуђен још један однос (да ти буде момак/девојка), јер је за разлику од поменутог истраживања ово спроведено међу ученицима виших разреда у основним школама. Дакле, у скали је понуђено пет типова односа: да живи у твојој улици, да иде у твоју школу, да седи са тобом у клупи, да буде твој другар и да ти буде момак/девојка. Од етничких група поред Рома били су понуђени и Срби, Словенци, Хрвати, Бошњаци/Муслимани, Црногорци, Македонци и Албанци. За сваку од ових етничких група ученици су процењивали прихватљивост за ова пет понуђена односа.

Прва школа у којој је вршено истраживање, „Краљ Петар I“, имала је укупно 1014 ученика, од чега 123 ученика ромске националности (око 12%). Број ромских ученика који је редовно похађао наставу је 92 (према подацима школе чак 27 ромских ученика се налазило у иностранству). Истраживање је спроведено међу ученицима од 5. до 8. разреда. Овде се уочава осипање ромских ученика, што је поготово уочљиво у завршним разредима (7. и 8. разред). У истраживању, у којем је изабрано по једно одељење од 5. до 8. разреда⁸, учествовало је укупно 89 ученика. Друга школа у којој је, „Радоје Домановић“, имала је укупно 732 ученика, од чега 174 ромска ученика (око 23%), али, као и у првој школи, имала је мањи број редовних ромских ученика – 140. И овде се наводи да је велики број ученика у иностранству. Када анализирамо број ромских ученика од 5. до 8. разреда, и у овој школи се може уочити осипање ромских ученика, поготово у завршном разреду. Као и у претходној школи и овде је изабрано по једно одељење од 5. до 8. разреда, а учествовало је укупно 52 ученика. Према томе, у истраживању је учествовао укупно 141 ученик, од чега је било 16 ромских ученика (11,3%)⁹.

Основни циљ истраживања је дескрипција социјалне ексклузије ром-

⁷ Позивамо се на истраживање реализовано током израде нашег мастер рада, одбрањеног на Филозофском факултету у Нишу 16. 10. 2017. године (Станојевић 2017).

⁸ Избор одељења је био случајан, помоћу програма *Random number generator*.

⁹ Један од проблема који се јавио током истраживања је добијање сагласности родитеља за учествовање у истраживању.

ских ученика у основним школама у Нишу, као и утврђивање области у којима би требало интервенисати како би се омогућила боља социјална инклузија у школама, што ће дугорочно обезбедити и инклузију у друштво и побољшање положаја ове друштвене групе. Основне претпоставке од којих се пошло су: да ромска деца нису интегрисана у школску заједницу, да постоји изражена социјална дистанца према ромској деци и да ромска деца знатно мање учествују у ваннаставним активностима од неромске деце.

Резултати истраживања показују да *ромски ученици нису интегрисани у групу вршњака*. Више од половине неромских ученика (56%) нема искуство седења у клупи са ромским учеником. Скоро две трећине ученика (64%) никада није позвало на рођендан ромског ученика, а више од две трећине ученика никада није учило са ромским учеником. Више од половине неромских ученика не сматра да би требало да уче више о ромској култури, традицији и историји. Разлог за такав став условљен је стереотипима и предрасудама које постоје према ромској култури. Социјална дистанца према ромским ученицима на скали од 0 до 5 износи 2,61. Од фактора који утичу на дистанцу издвојен је свакодневни контакт са Ромима, јер је уочена разлика између оних који немају свакодневни контакт са Ромима (дистанца износи 2,98) и оних који имају (дистанца износи 2,18). Код ромских ученика може се уочити тежња ка прихватању од стране неромских ученика. Такође, њихови одговори показују да се радо друже са неромским ученицима (75%), да се играју са неромским ученицима (преко 85%) и да проводе слободно време са неромским ученицима (преко 50%).

Ваннаставне активности су усмерене на продубљивање веза између ученика, па и према већем прихватању неромских ученика. Учесталост дружења, причања и игре са ромским ученицима је добар начин да се превазиђу баријере између ромских и неромских ученика. Када је у питању слободно време, оно које не проводе у школи, када ученици имају слободу избора, 83,2% неромских ученика никад или ретко проводи слободно време са ромским ученицима и овакав однос према ромским ученицима од стране неромских је изражен у обе школама. Социјална дистанца према Ромима између ученика ових школа је потпуно иста. Када је реч о социјалној дистанци према Ромима, може се уочити да што је ближи/интимнији однос понуђен, то постоји већи степен неприхватања. Око две трећине неромских ученика прихвата да Роми иду у њихову школу и да им буду другови, а око половине испитаника би прихватило да Роми живе у њиховој улици. Међутим, велики број испитаника не би прихватио да седи са Ромима у клупи или да им они буду момак/девојка.

Ромски ученици нису у потпуности интегрисани у групу вршњака – већина неромских ученика је одговорила да никад нису седели у клупи са ромским учеником, да никада нису позвали на рођендан ромског ученика и да никада нису учили са ромским учеником. Дистанца која је присутна између ромских и неромских ученика резултат је неприхватања друге стране и неукључивања у школске и друге социјалне активности. Упознавање, стална комуникација у истом, школском, простору, заједничке, школске активности и ваншколске нису довеле до потпуног прихватања двеју страна. Упознавање и познавање друге

етничке групе јесте пожељан услов за превазилажење искључености, али није и довољан услов за интеграцију и инклузију ромских ученика у школски систем и у вршњачку групу. При анализи школских тимова и секција за ученике, уочено је да постоје напори школе за што већим укључивањем ромских ученика у ваннаставне активности. Ово је значајан ресурс који би могао да буде коришћен у превазилажењу дистанце и баријера између ромских и неромских ученика. Школске активности, како наставне тако и ваннаставне, могу се искористити у функцији афирмације прихватања различитости и развоја интеркултуралности. Оне би требало да омогуће боље упознавање и прихватање других и другачијих и развију већи степен међусобног разумевања (Todorović 2019). На овај начин би се деци из маргиналних и сиромашних група омогућило веће укључивање у школске активности и припремање за интеграцију и инклузију у друштво.

Закључак

Роми су национална мањина у Србији са највећим ризиком од сиромаштва и социјалног искључења. Један од главних узрока оваквог положаја је лоша образовна структура ромске популације, неукључивање ромских ученика у образовни систем, одустајање од школовања, ниске образовне аспирације, лош успех, одустајање од образовања на вишим нивоима и сл. Ромски ученици су у основним школама изложени лошој интеграцији у вршњачку групу, дистанцама, стереотипима, дискриминацији и сегрегацији. Сусрећу се са бројним проблемима у школској средини што утиче на њихов однос према вршњацима неромима и школским обавезама. Законска регулатива у смислу позитивне дискриминације ромских ученика није довољна за разумевање и прихватање од стране окружења; постоји раскорак између правног и реалног положаја ових ученика, који су често маргинализовани и изоловани од стране неромских ученика и наставника. Речју, незадовољавајућа је друштвена укљученост ове маргинализоване групе у школску средину и недовољна интегрисаност у групе вршњака што се несумњиво одражава и на каснији положај ромске популације у друштву.

Школске активности, како наставне тако и ваннаставне, требало би да буду у функцији афирмације културе мира и развоја интеркултуралности. Оне би требало да омогуће боље упознавање себе, али и упознавање других. Такође би требало да доведу до развијања вишег степена толеранције и међусобног разумевања. На тај начин би се деци из маргиналних и сиромашних група омогућило веће укључивање у школске активности и припремање за касније активније друштвено укључивање. Неопходно је разумети да проблем није само у ромској заједници, већ и у односу друштва према њима. Поред школских активности, морала би да постоји и сарадња и координација активности невладиних организација и локалне власти.

Литература

- Bernštajn, B. (1979) *Jezik i društvene klase*. Beograd: BIGZ.
- Burdije, P. i Paseron, Ž. K. (2014) *Reprodukcija: elementi za jednu teoriju obrazovnog sistema*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Dorđević, D. B., D. Todorović, and L. Milošević. (2004) Romas and Others – Others and Romas (Social Distance). Sofia: Institute for Social Values and Structures „Ivan Hadjiyski“
- Закон о забрани дискриминације (2009), Службени гласник РС бр. 22/2009.
- Закон о заштити права и слобода националних мањина (2009), Службени гласник РС бр. 72/2009 – др. закон и 97/2013- одлука УС.
- Закон о основама система образовања и васпитања (2009), Службени гласник РС бр. 72/2009, 52/2011, 55/2013, 35/2015-аутентично тумачење, 68/2015 и 62/2016-одлука УС
- Закон о социјалној заштити (2011), Службени гласник РС бр. 24/2011.
- Jovanović, V. (ur). (2013) *Образовна инклузија деце ромске националности*. Beograd, Centar za obrazovne politike.
- Коматина, С. (2016) *Актуелни проблеми образовања Рома у Србији: друштвени изазови и одговори* (докторска дисертација). Ниш: Филозофски факултет.
- Krnjajić, S. (2002) *Socijalni odnosi i obrazovanje*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Миладиновић, С. (2008) „Етничка и социјална дистанца према Ромима”, *Социолошки преглед* XLII (3): 417–437.
- Milivojević, Z. (2015) *Analiza pravnog okvira i aktuelnog statusa i prakse pedagoških asistenata*, Тим за социјално укључивање и смањенје сиромаштва и Влада Републике Србије.
- Милосављевић, М. (2009) „(Не)могућности социјалне укључености Рома”, *Социјална мисао* 2/2009: 101–121.
- Mimica, A. i Bogdanović, M. (2007). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Petrović, J. (2016) *Životi u senci: sociološka studija o osobama sa invaliditetom u Srbiji*. Ниш: Универзитет у Нишу.
- Правилник о програму обуке педагошких асистената (2009), Службени гласник РС бр. 72/09.
- Радовановић, С. и Кнежевић, А. (2014) *Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији: Роми у Србији*. Београд: Републички завод за статистику.
- Тодоровић, Д. (2007) *Друштвена удаљеност од Рома (Етничко-религијски оквир)*. Ниш и Нови Сад: Филозофски факултет у Нишу и Stylos.
- Тодоровић, Д. (2011) „Роми на Балкану и у Србији”, *Теме* 35(4): 1137–1174.
- Todorović, D. (2019) „Tolerance, Multiculturalism and Interculturalism in the Balkans”, *Facta Universitatis: series Philosophy, Sociology, Psychology and History* 17, 1 (2019): 30–44.

- Станојевић, Н. (2017) *Социјална инклузија ромске деце у основним школама у Нишу* (мастер рад). Ниш: Филозофски факултет.
- Стратегију за социјално укључивање Рома и Ромкиња у Републици Србији за период од 2016. до 2025. године (2016), Службени гласник РС бр. 26/2016.
- Suntheral, A. & Goldschmid, M. (1974) „Negative teacher expectation and IQ change in children with superior intellectual potential“, *Children Development*, vol.45, no 3,: 852–856. DOI: 10.2307/1127861
- Устав Републике Србије (2006), Службени гласник РС бр. 98 /2006.
- Frančesko, M., Mihić, V. i Kajon, J. (2005) „Сociјална дистанца i стереотипи о Romима код деце новосадских основних школа“, *Психологија* 39 (2): 167–182.
- Clifton, R. (1981) „Ethnicity, teachers’ expectations and the academic achievement process in Canada“, *Sociology of education*, vol 54, no 4: 291-301. DOI: 10.2307/2112570
- Žunić, D. (ur). (2005) *Prava manjina*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.

Nenad Stanojević
Natalija Jovanović

SOCIAL EXCLUSION OF ROMA STUDENTS IN PRIMARY SCHOOLS IN NIŠ

Abstract: Indicating that social exclusion is one of the key reasons for low academic achievement, the authors analyse social exclusion of Roma students in primary schools in Niš. The paper consists of three parts: the data of social and educational status of Roma population are presented first, then the most important laws of Roma inclusion, and finally, the results of research of Roma student’s social exclusion in elementary schools in Niš are depicted. The conclusion is that Roma students are not integrated into their peer groups and that there is a noticeable social distance towards them.

Keywords: Roma students, education, social exclusion, inclusion

Немања Крстић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Прегледни научни рад
UDK 303.62

Примљено: 20.5.2020.

Ревидирана верзија: 26.6.2020.

Одобрено за штампу: 30.6.2020.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.25.2020.04>

О МЕТОДИ ДУБИНСКОГ ИНТЕРВЈУА²

Апстракт: Рад је покушај да се дубински интервју преко описа његових главних карактеристика позиционира у односу на постојеће класификације интервјуа и историју његове употребе. Стога, аргументација отпочиње описом дубинског интервјуа а наставља систематичним поређењем у односу на најраспрострањенију класификацију интервјуа на структурисани, полуструктурисани и неструктурисани. Након релационог одређивања се одлази дубље у анализу специфичности методе дубинског интервјуа и то кроз његове аналитичке предности, теоријске утемељености и генералног повезивања са етичким дилемама којих истраживачи морају бити свесни.

Кључне речи: дубински интервју, друштвени контекст, личне интерпретације и знања, феноменологија, конструкционизам, етичка питања

Генерално о истраживачком интервјуу

Сагледавање људске историје се може кретати линијама прича које људи саопштавају једни другима.³ Главни медијум за то је одувек био разговор, путем кога се размењују знање, мишљења, доживљаји, искуства, исказују специфични ставови, воде дискусије итд. Интервју се ослања на ту традицију, и уз давање дефинисаног контекста управо користи методу разговора као извор знања. Другим речима, интервју је вербална и невербална размена између интервјуера и једне или више особа, где први настоји да добије веровања, размишљања, ставове или информације од интервјуисаних (Mascoby & Mascoby, 1954).

Очигледну сличност између свакодневних разговора људи и истраживачким циљем одређеном интеракцијом између интервјуера и интервјуисаног не

¹ nemanja.krstic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је настао у оквиру Интерног пројекта Евалуација и јачање капацитета Основних академских студија социјалне политике и социјалног рада (наставак пројекта), који се реализује на Департману за социјалну политику и социјални рад на Филозофском факултету у Нишу 2019/2020; број одлуке од 30. октобра 2019. године 360/1-16-8-01

³ Људске приче ни у ком случају не могу сачињавати једини извор података у истраживању прошлости, као ни садашњости. Поред нужности да се у циљу доласка до објективног знања проверава њихова истинитост поређењем више прича о истом догађају, истраживач мора да се служи и другим изворима, на пример, коришћењем институционалних извора, чиме се прибавља екстерна валидност.

треба преувеличати до те мере да се не виде разлике. На првом месту треба рећи да „иако је разговор у ширем смислу за људе универзалан“ (Brinkmann, 2013: 5), тек је у периоду између касног 19. у области новинарства, и раног 20. века у области друштвених наука ова пракса сазнавања путем разговора, одређена термином интервјуисање (Kvale & Brinkmann, 2008). Разговор две или више особа је основа интервјуа, али као део научног корпуса техника за стицање знања она има свој ужи историјски и културни контекст и њега треба јасно диференцирати од онога што се најкраће одређује као *примордијални контекст комуникације* (Briggs, 2007).

Бринкман добро примећује да је статус разговора у животу људи на једној страни предност, а на другој страни огроман терет за интервју. Узимајући у обзир конверзацијску реалност људских интеракција, интервју се показује као најобјективнији метод истраживања квалитативних карактеристика људских искустава, идеја и односа⁴. На другој страни, сама чињеница да је разговор главни инструмент испитивања, а да се он у друштвеним праксама појављује као константа, наилази се на тешкоћу узроковану засићеношћу људи разговором (Brinkmann, 2012; 2013). Поред тога, иако је наизглед лако изводити интервју јер се користите техникама које спонтано учимо током целог живота и стога није ни потребно посебно се припремати за постављање питања и праћење разговора, искуства истраживача показују управо супротно. Интервјуисање великог броја људи различитих социјалних миљеа може бити изузетно тежак, напоран и фрустрирајући посао. Иако се ради о разговорима са људима, сваки од појединаца се може сматрати изазовом за себе. Интервју ситуација се може описати као сусрет са особом коју не познајете, а циљ разговора је откривање личних схватања о одређеном проблему као и специфичности таквих ставова који припадају одређеној групи људи. То практично значи да и поред скупа рутинизованих техника, разговор морате да прилагодите баш том појединцу како бисте дошли до дубљих увиђања а самим тим и релевантних података подложних накнадном теоријском уопштавању.

Разматрајући конвенционални истраживачки интервју, Губриум и Холстин (Gubrium & Holstein, 2002) тврде да га одликују три упитне премисе. Прва

⁴ Једна од честих критика упућена квалитативном интервјуу је да му је субјективност инхерентна. У одбрани интервјуа као научне методе, Квале истиче да интервју може да испуни неколико схватања термина објективности. Прво, интервју може бити непристрасна метода истраживања која пружа поуздано, проверљиво, неутрално, чињеничко, личним склоностима и предрасудама недисторзирано и потврдиво знање, уколико је метода пажљиво дизајнираног и спроведеног истраживања. Друго, интервју као метода може пружати податке који су интересубјективно проверљиви и поновљиви. Објективност је овде схваћена као дијалогска интересубјективност, што практично значи да је интересубјективна проверљивост постигнута рационалним дискурсом и реципрочном критиком између посматрача који идентификују и интерпетирају феномен. Ова врста објективности је карактеристична за квалитативна истраживања, и разликује се од објективности као аритметичке интересубјективности, или механички мерене поузданости кодера корелацијом између независних посматрача. Треће, интервју може бити објективан у смислу одражавања природе објекта који се истражује. Овде се мора подвући да је адекватност према објекту одређена теоријским схватањем истраживаног објекта, а када се објект интервјуа дефинише као део интерперсонално схваћеног и конструисаног социјалног света, онда је квалитативни интервју објективнији метод од метода било које природне науке која је развијена за домен нељудских објеката (Kvale, 1994: 5-8).

је да интервју представља медијум који демократизује мишљење. У сагласју са идејом о објективности интервјуа као методе истраживања у друштву, где је конверзација основни модел интеракције, тврди се да формат интервјуа претпоставља да људска бића деле заједничка искуства. А сваки члан друштва је у стању да их артикулише уколико се тако нешто од њега затражи, што суштински указује на демократизацију мишљења. Аутори истичу чињеницу да је у овој поставци мишљење (али и осећања) сваке особе на свету валидно, те да кумулацијом таквих мишљења можемо да се приближимо опису друштвене реалности. Проблем са оваквим схватањем је вишеструк, на првом месту је тешко бранити становиште о социјалној недиференцираности заједничких искустава, а томе се свакако придружује и чињеница да ће исти фактори значајно утицати на могућност артикулисања искуства у вербалну форму. Ништа мање упитна је и претпоставка да је мишљење сваког испитаника валидно. Питање валидности знања и информација учесника је блиско повезано са предметом истраживања, па се у случају истраживања теме која има и професионални или институционални оквир, експерти појављују као релевантнији информанти од других. Ипак, не смемо изоставити ни то да нека истраживачка питања која се тичу искуства или мишљења према неким општим питањима не уносе овакву разлику између мање или више релевантих информаната.

Са овом премисом је блиско повезана и слика коју истраживачи имају о информантима, а то је да су они прави *бродови одговора*. Потребно је само да интервјуер поседује адекватна знања и вештине како би активирао њихове личне архиве и дошао до жељених података. И ова премиса конвенционалног интервјуа је упитна јер неки одговори могу бити условљени било контекстом, природом интеракције, актуелношћу теме и сл., а све то треба довести у везу са одговорима како би се ишло ка продубљивању њиховог значења.

То нас доводи до треће премисе, која је једнако неодржива. Ради се о *дуалности улога* истраживача и информанта где је један првенствено вођа, јер поставља питања и одређује темпо, релевантност и теме о којима ће се водити разговор, док је примарна улога информанта да даје одговоре на постављена питања, водећи рачуна да буду што веродостојнији искуствима и догађајима о којима се говори (Исто: 4–6). Неактуелност ове премисе је видљива уколико се са конвенционалног, структурисаног интервјуа преоријентишемо на сагледавање неструктурисаног интервјуа. У њему улоге нису тако стриктно дефинисане, стално се мењају, а информант од пасивног субјекта постаје активан учесник у конструкцији верзије реалности (Исто: 16). Још треба додати да се ригидном поделом улога и начело демократичности суспендује у интервју ситуацији, јер иако су у хоризонталу сви информанти једнако вредни, у интервјуу се често појављује хијерархијска линија поделе између вође и пратиоца разговора. На ову тему ћемо се још једном вратити када детаљније разматрамо односе неједнакости у интервјуу.

Овим смо заправо дошли до диференцијације типова интервјуа. Да ли је интервју једноставан проток информација од информанта ка интервјуера, или се пре може говорити о конверзацијској интеракцији између две или више осо-

ба (Kvale, 1996). Можемо рећи да се ради о лажној дилеми, и да је можда наједноставнији одговор на то питање да се ради о различитим типовима интервјуа. Прва дефиниција је опис односа који се конституише у структурисаном, а други односа који преовладава у квалитативном интервјуу.

Сви интервјуи обухватају интеракцију између интервјуера и интервјуисаног, с тим што се уређивање те интеракције може значајно разликовати. Најгенералнија подела по начину уређивања интеракције је на структурисани и квалитативни интервју (Jin, 2012)⁵. За разлику од Јина, други аутори не говоре о тако јасној граници, већ о континууму који се простира од структурисаног, анкетног интервјуа са одређеним, стандардизованим и у већини случајева затвореним питањима, све до супротног краја где стоје неструктурисани, отворени, антрополошки интервјуи које карактеришу разговори налик пријатељским (Seidman, 2006: 15). Додатно омекшана дистинкција уводи сумњу у могућност да интервју буде у потпуности структурисан, као и у потпуности неструктурисан. Континуум се овде састоји од на једној страни релативно структурисаног до релативно неструктурисаног формата интервјуа. Чињеница да се интервју најчешће започиње неформалнијим разговором и да се тако и завршава (Parker, 2005), показује да постоје делови интеракције у којима се предвиђена структура интервјуа не поштује. По истој логици не постоји ни комплетно неструктурисан интервју, јер истраживач барем има на уму тему о којој жели да разговора што је већ рудиментаран оквир за разговор. А као што Бринкман добро примећује, не постоји питање које не води ка нечему (Brinkmann, 2013: 19), што значи да свако постављено питање смањује опсег могућности да разговор оде у неком другом смеру, а најчешће фокусира разговор ка одређеним темама.

Подела интервјуа према структури разговора није једини критеријум за њихову класификацију⁶. Поред њега, интервјуе можемо класификовати и према броју испитаника – на индивидуалне и групне, према стилевима интервјуисања – недирективни и директивни, или према типу медија који се користи у интервјуисању – телефонски, интернет или лицем у лице.

Ситуирање дубинског интервјуа

Питање које проиходи из претходно наведених покушаја класификација интервјуа јесте, где спада дубински интервју. У циљу ситуирања дубинског интервјуа можда је најбоље почети од описа најуобичајеније класификације интервјуа на структурисан, полуструктурисан и неструктурисан. Она се такође

⁵ Јин преферира термин квалитативни интервју у односу на алтернативе као што су неструктурисани, интензивни и дубински јер је квалитативно интервјуисање постало значајно диверзификовано те може да укључи у било коју од варијанти у некој комбинацији.

⁶ Разматрајући методу интервјуа, Уве Флик (Flick, 2009) даје увид у широк спектар типова интервјуа у друштвеним и хуманистичким наукама. Он наводи и детаљно описује велики број типова, међу којима су полустандардизовани интервју, фокус интервју, интервју центриран на проблем, етнографски интервју, интервју са експертима и епизодни интервју.

може схватити као континуум са две тачке крајности и једном тачком која би се налазила негде између њих. Описом сваког од њих долазимо до увида где је могуће ићи дубоко у истраживање, што ће само по себи значити да се ради о оквиру који можемо означити дубинским. Читалац се овде с правом може запитати, зашто као тема рада није узет неки од типова из уобичајене типологије. Одговор на то је да критеријум класификације према структури разговора, као што смо већ описали, није логички потпуно јасан, и да термин дубински прецизније означава карактер метода квалитативног истраживања. Стога ће демаркација простора који у методолгоији заузима интервју, почети преко типологије интервјуа према структури. Наиме, разматрајући структуру интервјуа, релативно лако се може указати на опсег техника које припадају дубинском интервјуу.

Структурисани интервју је пажљиво прописан разговор између интервјуера и интервјуисаног. У њему су сва питања унапред дефинисана (као и алтернативе), и зна се тачан редослед њиховог постављања. Структурисаним интервјуом се интервју ситуација унапред дефинише чиме се спречава било каква могућност праћења непредвиђених, али релевантних и занимљивих идеја. Интервјуер у свакој ситуацији, неvezано за контекст поставља исти сет питања без варијација, а већи део тих питања су затвореног типа (Fontana & Frey, 2000: 649–650). Протоколом за вођење интервјуа је такође строго одређена и улога интервјуера и интервјуисаног, што за последицу има истоветан приступ интервјуера свим учесницима као и исто понашање у свим ситуацијама. Такође, у овом типу интервјуа се избегавају вредносно и емотивно обојена и директна питања – будући да се могу протумачити као провокативна или непријатељска (Berg, 2001). Све скупа, структурисани интервју има доста недостатака. На првом месту је склоност интервјуисаних да на тако формулисана питања дају социјално пожељне одговоре, и чињеница да уколико истраживач жели да понуди објашњење феномена са позиције интервјуисаног, мораће да се послужи спекулацијом а не аутентичном перспективом. Други недостатак је што схематизована питања и одговори не дозвољавају испитивање дубине и комплексности искустава интервјуисаних (Marvasti, 2004: 19–20). На основу описа структуре интервјуа, и његових ограничења није тешко закључити да он не може носити епитет дубинског. Предност структурисаног интервјуа би могла бити случајевима где постоји довољно знања о датом феномену, а циљ студије, на пример, јесте његова перцепција. Још једна предност би у одређеним условима била једноставнија упоредивост евиденције, тиме и њена уопштивост под условом да је узорак биран на одговарајући начин. Обе предности су свакако ограничене истраживачким питањима и цљевима, и увек је потребно сагледавати их из те визуре.

Неструктурисани интервју је потпуни опозит струкуруисаном. У њему је дозвољена отворена и флуидна интеракција између истраживача и учесника. То значи да постоје идеје о чему ће се разговарати, али је то више некакав генерални смер и оквир, а учесници могу увести теме које нису предвиђене. Најважније је дати што више простора интервјуисанима да изложе своје приче, и да њихове елементе повезују на свој начин, без посебних дирекција интервјуера.

Дакле, овај тип интервјуа прати асоцијативни ток мисли учесника разговора, а неформална ситуација у којој се интервју обавља омогућава интервјуеру да без задршке али и строгог плана учествује у разговору. Неструктурисани интервју дефинитивно отвара могућност да интервјуисани иде дубоко у опису својих осећања, мишљења и елаборацији ставова, да уз то понуди сву комплексност свог погледа на ствари и све то представи на начин који је дубоко личан. Интервјуисани има слободу да своје схватање проблема изложи кроз причу која се састоји од делова које сматра значајним. Марвасти наводи да су две варијанте неструктурисаног формата дубински и етнографски интервју, али одмах након тога истиче то да се термини „неструктурисани“, „дубински“ и „етнографски“ у друштвеним и хуманистичким наукама неизменично употребљавају, те да се и у теорији и у пракси ове оријентације често поклапају (Исто, 2004: 21).

Полуструктурисани интервју омогућава интервјуеру да све време усмерава учесника ка темама које су релевантне за истраживање а да опет не буде превише директиван, чиме би нарушио спонтаност и аутентичност описа учесника. Полу-структурисани интервју тражи баланс између спремљених питања, којима се држи фокус, и потпитања којима истраживач тражи додатна појашњавања делова прича која сам испитаник наметне. Истраживач је уз све то у прилици да активно учествује у продукцији знања, што се може третирати као транспарентнији модус у односу на онај који се „крије“ иза водича за интервју (Brinkmann, 2013: 21), или оног којим се инсистира на „немешању“ у теме разговора и ток мисли.

Сумарно, о дубинском интервјуу може се говорити искључиво у другом и трећем типу интервјуа, јер први због своје структуре разговора не дозвољава детаљно и дубинско испитивање тема разговора јер у потпуности и унапред одређује ток и ниво разговора. Да би се говорило о дубинском интервјуу, неопходно је дати информанту довољно простора како би његове личне интерператције и значења дошли до пуног изражаја. То не значи да разговор не треба структурисати, напротив, истраживач аналитички разлаже одређени феномен и преводи га у низ тема и даље питања која би требало да покрију све његове аспекте⁷, међутим, да би ишао дубоко у лична схватања, доживљаје и тумачења мора разговор да води тако да се питањима отварају теме од интереса истраживања, а да информант описима личних искустава и тумачењем усмерава даље дубинско залажење у сваку задату тему, па чак и да сам одреди тему која се може испоставити као релевантна а да је истраживач није уврстио у свој списак. Дакле, најближе оваквом опису дубинског интервјуа је полуструктурисани тип, који је уједно и најраспрострањенији у друштвеним и хуманистичким наукама, а неретко се изједначава са самим квалитативним истраживањем (Warten, 2002)⁸. У већини истраживања је тешко, а није ни препоручљиво, изоставити структуру. Стога сматрамо да се дубинско истраживање може вршити управо

⁷ Бригс овај аналитички фокус дефинише као „шири скуп пракси продукције знања који креирају истраживање од почетка до краја“ (Briggs, 2007: 566).

⁸ Сем у потпуно експланаторним истраживањима, када је неструктурисани интервју погоднији за упознавање са основним карактеристикама феномена

када је структура довољно флексибилна да дозволи учеснику да буде активан, непокоран, укључен и заинтересован за тему о којој се води разговор (Latour, 2000), а да уједно омогућава истраживачу да се сигурно креће координатама проблема са довољно слободе, да у сваком тренутку може да залази у интерпретације и значења интервјуисаног.

Ако сада структурисани тип интервјуа сагледамо у односу на дубински, онда бисмо могли рећи да постоји низ аргумената за то да други свестраније користи потенцијал разговора. Најпре, учесници се могу разликовати по много чему, па тако, на пример, по томе колико су отворени или стидљиви. Дубински интервју даје могућност истраживачу да се прилагоди затворенијим учесницима, да им приђе на прикладнији начин и тиме добије више него што би добио да је поступио по клишеу интервјуер–интервјуисани. Даље, дубински интервју претпоставља концентрисано слушање учесника и активно тумачење значења изговорених речи и гестова. Укратко, он је системски напор да се разуме оно што вам други говоре (Rubin & Rubin, 2012) и да се на бази тога поставе додатна питања, али врло конкретна и спецификована. Ставови испитаника се дубинским интервјуом доводе у везу са целокупном причом испитаника што води ка његовом разумевању, али и разумевању феномена из његове перспективе. За разлику од тога, структурисани интервју прати истраживачево схватање феномена, а преко дефинисаних фраза, директивних питања и дефинисаних опција, оно се намеће и самом учеснику.

Структурисаним интервјуом је скоро немогуће ухватити трендове или допрети до контекстуалних услова одређених значајних догађаја учесничког живота. Дубински интервју управо супротно, даје могућност да се истраживање фокусира на тренд тиме што се задржава на његовим условима (Jin, 2012). Значај контекста у разумевању значења неког искуства најбоље је артикулисао Сеидман. Да би дошао до смисла искуства учесника, он сматра, на трагу Долбера и Шумана, да је потребно урадити три интервјуа са сваким учесником. Први интервју успоставља контекст искуства учесника, други им дозвољава да своје искуство реконструишу кроз контекст у којем је оно настало, док се трећим учесници подстичу да рефлектују о различитим значењима сопствених искустава (Seidman, 2006: 17). Само тако је могуће допрети до смислених описа искустава, јер су она без контекста лишена стварних значења њихових власника.

Додатно, предност дубинског интервјуа је и та што у њему интервјуер може да заузме различите улоге и тиме покрене учесника да исприча причу са још једне позиције, да пружи више углова за исту ствар. У добијању што бољег и веродостојнијег описа одређеног феномена, интервјуер може заузети активну улогу према интерпретацијама учесника, може да примети недоследност и укаже на њу, да кроз дискусију допре до извора контрадикције у исказу или мишљењу. Такође, интервјуер може активирати и неку конкретну социјалну улогу, на пример родитељску, како би подстакао разговор на тему родитељства и дилема које та улога носи са собом⁹.

⁹ Активан приступ који се овде помиње је само донекле базиран на активном интервјуу (Holstein & Gubrium, 1997) јер се фокус не ставља толико на питање како интеракција обликује испитаникову причу и начин на који је она изложена, већ на разумевање животних искустава из

Треба још нагласити да се у неком смислу дубински интервју може видети као синтеза, а у неком као синоним за многе друге типове – као што су на првом месту полуструктурисани, активни, квалитативни или драматуршки интервјуи. Ако одемо још даље, онда можемо рећи да свака студија може да креира своју верзију различитих техника карактеристичних за неки од помених интервјуа, као што може да користи комбинацију неколико типова, али да неће погрешити ако се за именовање комбинације техника или типова искористи само један од наведених термина. Ми ћемо надаље разматрати дубински интервју као генеративни појам и својеврсну комбинацију карактеристика свих наведених варијанти.

Карактеристике дубинског интервјуа

Интерес за употребом дубинског интервјуа везан је за претпоставку да ће у отвореној интервју ситуацији интервјуисани бити слободнији да искаже своје ставове и да детаљније описује своја искуства (Flick, 2009: 149; Marvasti, 2004: 29). Такав начин интервјуисања се фокусира на конверзацијске могућности отварања непредвидивих тема разговора и на стално повезивање значења која својим искуствима придају информанти и контекста у којима су се догађаји који продукују та искуства одиграли.

Питања везана за продукцију знања, значења и смештање свега у шири социјални контекст, повезано је и са ширим увиђајем да се у квалитативним истраживањима не трага за принципима истине који важе у свим друштвеним условима и који немају временски оквир, дакле по угледу на законе који владају у природном свету (Rubin & Rubin, 2012: 40). Циљ је заправо да се разуме како се ствари дешавају у сложеном друштвеном свету, како специфичне друштвене околности у интеракцији са мотивима и ресурсима појединца продукују одређена делања, и која значења актери приписују тим делањима. На том трагу, дубинским интервјуом можете допрети до личних интерпретација аспеката социјалне реалности, можете разумети конкретна искуства и на крају можете да реконструишете догађаје у којима нисте учествовали (Исто: 1–3). Не треба оставити ни чињеницу да се дубинским интервјуом, као делом теоријски добро утемељеног истраживања, може прикупити евиденција која служи тестирању теоријских претпоставки, као што може и да послужи као грађа за њихово дефинисање када имамо недовољно или потпуно неистражен друштвени феномен (експлоративна сврха). Другим речима, друга сврха интервјуа је изразито важна у прелиминарним фазама истраживања, када се трага за проналажењем значајних веза између појава или када се долази до формулисања потенцијално плодотворних хипотеза.

Дубински интервју је специфичан по приступу који иде даље од декларативног мишљења, јер се залажењем у лична схватања долази до аутентичних

контекста у којем су настала, као и значења насталих на њиховој основи.

података. Тако ће интервјуер да охрабри учесника да својим речима опише свој свет и то у циљу покушаја да друштвене околности видите из његове перспективе. Ипак, истаживач се не задржава на ономе што је директно речено, већ тежи ка откривању структура и односа значења која нису одмах очигледна. Да би се то постигло, потребно је поћи од здраворазумских перцепција и објашњења одређених културних искустава, али отићи даље ка дубљим рефлексјама о природи тих искустава, затим ка њиховим контекстуалним границама (Johnson, 2002), па чак, заузимајући дистанцу током интерпретације података, и новим реконтекстуализацијама реченог у специфичном концептуалном контексту (Kvale, 1996: 201).

Још једна врло важна карактеристика дубинског интервјуа јесте могућност сагледавања и разумевања одређене теме из више перспектива. Отвореним питањима и неспутаном дискусијом могуће је открити вишеструке ставове поводом неког питања. Ставови могу бити неодређени, ни да ни не, а могу бити и контрадикторни, али управо детаљнији разговор на задату тему – разматрањем примера, хипотетичких ситуација, временском димензијом, различитим контекстима, може „разоткрити“ узроке тих „дисонанци“ јер пружа могућност да интервјуисани објасни разлоге за своје дилеме или шансу да образложи неуједначене ставове.

Употпуњавање значења и веродостојности мишљења испитаника је такође методолошки квалитет који са собом носи дубински интервју. Комуникација није састављена само од вербалних карактера, већ се одиграва и на нивоу невербалног. Интерпретација информација добијених путем комуникације заправо није ни могућа без невербалних елемената као што су гестови, фацијалне експресије, поглед, положај тела, боја гласа али и паралингвистички знакови. Тако интегрално узети (вербални и невербални) формирају *целовит канал комуникације* (Archer & Akert, 1980). Интервјуер у интервју ситуацији може да прати невербалне сигнале интервјуисаног бележећи их као информацију која ће допунити вербалне исказе. Ти сигнали могу бити од пресудне важности, јер могу да указују на несигурност интервјуисаног када говори о некој теми, па самим тим и на веродостојност реченог. Иако се може рећи да смо на „клизавом терену“ када разматрамо веродостојност преко невербалних знакова, не треба пренебрегнути чињеницу да људи не говоре увек истину, а да је поузданост исказа видљива у целокупном држању појединца који говори као и да је за такву интерпретацију потребна вештина која се стиче током целог живота, па је препознавање несклада готово тренутно. Ово је само један пример, начин на који учесници говоре може носити и информацију о томе шта им дата тема значи, које емоције код њих покреће и сл.

У дубинском интервјуу није могуће елиминисати „ефекат интервјуера“ јер и поред водича и других пропратних техничких елемената, он сам је главни истраживачки инструмент. Стога да би се квалитетно и ефективно комуницирало, можемо побројати неке од стратегија комуницирања које побољшавају делотворност методе дубинског интервјуа.

1. Не инструментализовати учеснике. То значи, не третирати учеснике као једноставне изворе информација које је потребно што боље искористити за кратко време. Брижно слушање и искрена заинтересованост за личне приче центриране око идеје да интервјуер „учи од људи“ (Spradley, 1979) може плодотворно да утиче на спремност учесника да отвореније говори о свим темама.
2. Водич за интервју (протокол или сценарио). Иако је дубински интервју најчешће комбинација припремљених тема за разговор и питања која се током разговора намећу као смислени окидачи за наставак разговора ка релевантним детаљима, потребно је добро се припремити. Водич за интервју или сценарио треба да садржи главне теме, понекад разрађене и у конкретнија питања која могу добро послужити када имате случај са учесником који даје оскудне одговоре. Списак основних тема би требало проћи са сваким испитаником јер би он требало да покрива супстантивне аспекте феномена са позиције истраживача. Уз то, тако аналитички разложена дискусија о феномену касније пружа добру основу за компаративно разматрање исказа различитих учесника. Он свакако не сме да буде препрека за отварање непредвиђених тема, нити треба да буде стриктна основа за разговор. Уколико учесник нема искуства у некој од подтема, не би требало инсистирати на то да се обавезно мора и о томе разговарати јер ће то сигурно одвести ка ефемерним информацијама. Ипак, добар водич може да пружи чврст оквир разговора који је релативно лако надограђивати и прилагођавати у зависности од ситуације и искуства учесника. Неки аутори разматрају могућност да сценарио имате испред себе током интервјуа. То не мора да буде лоша пракса, јер неки учесници могу сматрати разговор озбиљнијим уколико имате папир са питањима, док друге може навести на превише формално понашање у разговору. Чешће се препоручује да упамтите све релевантне теме, а да разговор водите без ослањања на водич (Seidman, 2006; Marvasti, 2004; Yin, 2011), а да га можете имати са собом за неочекиване околности.
3. Не говорити много (удео интервјуера у разговору). Два разлога стоје иза овог принципа. Први је тај да уколико интервјуер говори много, даје мање времена учеснику за одговоре и елаборацију мишљења. Суштински се тиме ускраћује основна сврха интервјуа. Друго, уколико интервјуер говори много, постоји опасност да предодређује одговоре испитаника, или у екстремнијем исходу, да добије просте одговоре слагања или неслагања са сопственим објашњењима. Тиме се као и у првом случају нарушава логика дубинског интервјуа који служи за улажење у дубље дилеме и значења испитаниковог погледа на дату тему. Неке од стратегија за избегање оваквих консеквенци разговора су да се питања формулишу у једну реченицу, да се учесни-

ку да простор за одговорима, а да се онда кратким питањима покуша са стимулисањем учесника да на бази оригиналног коментара крене у шире објашњавање. Дакле, интервјуер треба да буде активан у разговору, али на начин који ће поспешивати учесника да више говори, а не обратно. Овде је свакако важно избегавање директивности у питањима. Тиме се даје могућност да учесник самостално вербализује своје одговоре и што је још важније, добије слободу да дефинише који су елементи проблема њему важни и како из појединачног схвата и уобичује у целину. Учесник треба да прати свој асоцијативни низ и да у сваком тренутку показује своју перспективу проблема.

4. Толерисање тишине. Делује као императив да се говори у разговору. Интервју је баш таква ситуација која је дефинисана очекивањем да неко говори (претежно учесник). Међутим, тактичан однос према тишини је врло важан у дубинском интервјуу. Ово је нарочито важно уколико се зађе у осетљиве теме, па испитаника препалаве емоције које није лако исказати непознатој особи. Идеја је да им се у тим ситуацијама дозволи да се консолидују у тишини и да пронађу свој начин како да наставе разговор о осетљивој теми. Примере можемо наћи и у темпу размишљања, постоје људи којима је потребно да застану, размисле „у себи“, а онда изнесу мишљење. Од користи је да у тим тренуцима интервјуер не осети nelaгодност и крене у испуњавање празнине појашњавањима постављеног питања или постављањем нових, већ да правилно процени сврху тишине.
5. Неутралност у разговору. И у овом случају се разликују мишљења аутора и то по питању схватања улоге истраживача у самом разговору. На једној страни је став да све реакције на садржај учесниковог говора морају бити такве да даље не одређују одговоре и мишљење учесника. Као што то дефинише Јин, „најмање пожељна конверзација се појављује онда када учесник покушава да вас задовољи – као супротност исказивању својих искрених схватања“ (Jin, 2011: 137). На другој страни је мишљење које одбацује могућност постојања неутралности у квалитативним истраживањима. Сваки интервју је социјални однос у којем истраживач одабиром тема и питањима уноси свој поглед на проблем (Fontana & Frey, 2000). Зато не треба избегавати конфронтирање интервјуисаног са контрадикцијама и неконзистентношћу његових исказа. Две стратегије су у оптицају за постизање објективности у овом другом приступу. Једна је базирана на мишљењу да је активан интервју прави одраз реалних (у смислу свакодневних, уобичајених) социјалних интеракција, па се тиме заправо репродукује логика стварног живота и тиме обезбеђује објективност. Друга стратегија је да се у каснијим анализама експлицирају све пристрасности и дирекције интервјуисаног и тиме појасни могућност да су неки одговори или реакције потенцијално биле њихове последице. У крањем случају, различите стратегије служе различити-

- тим циљевима студије, а дубински интервју је само оквир у којем их је могуће искористити, било појединачно било у комбинацији.
6. Одржавање добре атмосфере разговора. Добра атмосфера је првенствено одговорност интервјуера, као иницијатора социјалног односа, али се не сме заборавити да је атмосфера резултат релације, па је један део и на страни учесника. Овде се не мисли да је добра атмосфера неприкосновени принцип, али истраживач би требало да води рачуна да својим питањима не повреди, или да својим манирима не увреди учеснике.
  7. Интервју је социјални однос. Иако је једним делом индивидуално изграђен (одраз личности учесника и истраживача), и иако се може третирати као *острво размене* одвојено од тензија категорија реалности (Seidman, 2006: 95)¹⁰, интервју се одиграва у социјалном контексту, па стога није могуће изоловати друштвене факторе који га добрим делом одређују. Етницитет, род, класа и сл. су фактори који утичу на интеракцију и о којима сваки истраживач мора водити рачуна и током разговора, али и у анализама.¹¹

¹⁰ Првенствено се мисли на слободу коју са собом може да донесе анонимност интервјуа, да се у њему могу саопштити мишљења и ставови без бојазни да ће имати тренутне и нужне конеквенце на дати однос или тренутни статус појединца. На пример, да саопштите свом надређеном да вас његове речи узнемиравају, да вам се не допада тон којим говори, да сматрате његов говор увредљивим, или безбедност да отворено изнесете политички став према одређеном органу власти или представнику власти.

¹¹ Ово је врло комплексан проблем и захтева посебну обраду, али ћемо само кратко указати на неке главне налазе. Проблем једнакости је главна димензија када у интервјуу имамо учеснике који се разликују према одређеним значајним социјалним карактеристикама.

Класа – на првом месту ту су класно условљене перцепције друштвеног положаја интервјуера. Истраживачи најчешће долазе из средње класе, и што је врло важно имају високо образовање за разлику од припадника нижих слојева који најчешће чине значајан део интервјуисаних. Истраживач овде мора водити рачуна о томе да не истиче симболе социјалног статуса, али и да ни у ком случају своје претпоставке не базира на свом класном искуству.

Род – може бити препрека отвореној и неспутаној комуникацији. Искуства истраживача су показала да родни односи утичу на динамику интервјуа у смислу да мушкарци у интервјуисању жена често наступају заповеднички, да интервјуерке приликом интервјуисања мушкараца теже успостављају контроле над интервјуом када дође до померања фокуса са предмета истраживања, као и да сексистички мотиви могу бити разлог за одбијање интервјуа са женом. Чак и у случајевим где су сви учесници истог рода, родни односи могу да одреде интеракцију између интервјуера и интервјуисаног/их, па и до те мере да се може говорити о измењеном контексту самог интервјуа (Harold, 1993; Patai, 1987). Када је реч о утицају рода и класе, узраста и сл. постоји још низ перспектива повезаних са овим карактеристикама испитаника. Постоји мишљење да су жене отвореније у дискусији, да лакше дају податке о себи, да су старији сходно свом животном искуству слободнији у дискусији, да људи различитих класних позиција различито реагују на исту комуникацијску ситуацију итд.

Године – интервјуера и интервјуисаног могу бити проблем у ситуацијама где је интервјуер доста млађи, па се старији учесник осећа нелагодно у релацији где је он тај који треба да даје одговоре, а то је нарочито изражено ако се у неку меру осећа статус подређености. Сличну ситуацију можемо имати у интервјуисању млађих категорија становништва, на пример деце, која се неће лако прилагодити формалнијем виду испитивања. Свакако, и у једном и у другом случају је неопходно прилагођавање учесницима како не би се избегао неадекватни приступ са нежељеним последицама на однос.

8. Истраживање је процес. Вођење дубинских интервјуа није истраживачка активност која би требало да буде одређена до краја на самом почетку. Анализа није фаза која искључиво следи након завршеног посла са интервјуисањем. Дубински интервју омогућава истраживачу да рефлектује и током једног интервјуа и прилагођава приступ учесниковим интересовањима, али такође и могућност да се анализирају урађени интервјуи и на бази стеченог знања прошири списак тема, или дода одређена перспектива. Другим речима, да током теренског рада спроводи секвенцијалну анализу, која може поправити квалитет прикупљених података у интервјуима који следе.

На крају описа карактеристика дубинског интервјуа, треба размотрити и статус учесника у крајњем резултату истраживања. С обзиром да интервјуисани учествују у стварању материјала за писање анализа, и то непосредније него у другим типовима истраживања, неки аутори су размишљали о томе да ли је потребно укључити их и у тој фази истраживања. Такво становиште произилази из уверења да су учесници у стању да процене да ли је написано нешто што их чини рањивим, или је у материјалу непрецизно представљен неки њихов став.

Концептуално залеђе овакве одговорности према учесницима долази од дефиниције односа између интервјуера и интервјуисаног. Присан однос са учесником, што према мишљењу неких истраживача води ка бољем интервјуу, доводи до поништавања дистанце и може продукovati тежњу ка усаглашавању ставова и мишљења. У крајњем случају „целокупан интервју трансформишете у „ми“ однос у којем питање чије је то искуство и чије је то значење постаје критично збркано [...] У таквом случају интервјуер би постао једнак учесник, и резултат би био дискурс карактеристичан за разговор, не интервју” (Seidman, 2006: 96). Стварање таквог односа у интервјуу значи да истраживач мора да буде спреман да дели његове консеквенце када на ред дође писање извештаја о материјалу.

Балансиранији однос подразумева очување дистанце у интервјуу која учеснику дозвољава да аутономно формулише одговоре, тачније, што је независније могуће, јер потпуно уклањање утицаја интервјуера није могуће. Тај однос Сеидман на трагу Шицовог схватања интерсубјективног разумевања из-

Статус групе – овде се може говорити о различитим категоријама, на пример о етничкој, сексуалној или религијској припадности учесника. У сваком случају, статус групе, да ли је она мањинска група, да ли је маргинализована или сл. захтева посебно сензибилисање питања и приступа. Конкретан проблем може настати уколико интервјуер неопрезно истиче припадност већинској групи у интервјуу са припадником мањинске која је још и на неки начин угрожена, рањива или дискриминисана. Не треба изоставити ни чињеницу да је могуће манипулисати статусом угрожености, те да постоји објективна оправданост за испитивање баш те групе (о томе у делу о етици).

Елите – неки аутори посебно истичу интервјуе са елитама и не говоре о њима у оквиру статуса групе или класе јер се ради о специфичним условима. Наиме, елите су тешко приступачне групе; обично се захтева највиши ниво поверљивости информација; због својих позиција тешко пристају на директна питања и ситуације где немају пуну контролу над дешавањима (Mikecz, 2012). Све ово је потребно узети у обзир када се дизајнира приступ истраживању елита.

међу две особе (Schutz, 1967), означава као „ја–ти однос“. Њиме се истраживач не суздржава од интензитета комуникације који подразумева и изношење садржаја о себи, живе реакције и сл., али у тој мери да се пажња не преусмери са интервјуисаног на интервјуера и тиме угрози аутентичност речи интервјуисаног. Да би постигао такав однос, интервјуер мора да буде транспарентан у дефинисању и одржавању права учесника, од тога колику ће дистанцу заузети, до тога какав статус ће учесник имати у раду са материјалом (Seidman, 2006: 99).

Одређивање приступа

Теоријске оријентације које уоквирују дубински интервју као методу истраживања чине континуум од феноменолошког приступа до конструкционистичког. То практично значи да на једном крају налази приступ који примарно инсистира на томе *шта* се у интервјуу говори, док се на другој страни налази приступ који се фокусира на то *како* се разговор одвија. Другим речима, феноменолошки приступ интервјуу подразумева покушај интервјуера да добије што детаљније и прецизније описе искустава, мишљења и ситуација од учесника. Он уз то тежи да минимизира свој утицај на ток мисли (Talmu, 2010), и избор елемената интервјуисаног, како би у крајњој линији елиминисао било какав ефекат интервјуера на исказе о субјективној перцепцији стварности. Донекле, интервјуер може имати значајну улогу у повећању валидности исказа интервјуисаног тиме што ће га подсећати да покуша да искуство смести у одређени просторни и временски оквир, али и тако што ће захтевати детаљније описе који ће чинити смислену, уверљиву причу. Свакако да се тиме валидност у потпуности не постиже, јер приче могу бити кохерентне и када су измишљене, али пажљиво слушање, захтеви за додатним описима, контекстима или релацијама у којима су се догађаји одиграли, према овом становишту може значајно да утиче на поузданост исказа.

Проширењем валидације од детаљних описа ка активном комуникацијском приступу истраживач се удаљава се од „чисте“ феноменолошке тачке и креће ка другом крају континуума. Овде се пре свега мисли на идеју да се валидност исказа у интервјуу може тестирати тако што се сучељавају тврдње у самом дијалогу. Што је више покушаја фалсификације тврдња преживела, знање је валидније и поузданије. Практично, целокупни процес истраживања је овде схваћен као покушај да се знање добијено кроз интервју потврди. А то се ради континуираним проверавањем исказа кроз додатна питања која не искључују конфронтацију, али и валидацију у фази интерпретације налаза, када се указује на недоследности и недоречености, када се проверава кредибилитет, плаузибилност и поузданост налаза (Kvale, 1994). Иако се и даље задржава пажња на опису света живота интервјуисаног, пажња се додатно усмерава ка интерпретацији значења описаног феномена, а све то се смешта у концепт интервјуа као конверзацијске и интеракцијске методе која нам пружа привилеговани приступ субјективним значењима која можемо третирати као приказ субјективно кон-

струисаног света. То свакако није довољно да се дође до главног циља у социолошким истраживањима, а то је реконструисање друштвене основе тако конструисаног доживљаја социјалног света. Дакле, долазак до субјективних интерпретација није сам по себи циљ, већ се оне морају повезати са друштвеним факторима као што су економски, културни, социјални капитал, и из те интеракције наставити ка објашњавању друштвене условљености перцепције, доживљаја и интерпретација социјалног света.

Даљим кретањем од описа ка интеракцији, од есенцијалних значења која интервјуисани артикулише а интервјуер интерпретира (Brinkmann, 2013: 24), ка значењима која су конституисана кроз интеракцију, заправо се приближавамо другом крају континуума, тј. конструкционистичком приступу. У њему се подаци добијени путем интервјуа тумаче као одраз реалности која је конструисана у самом интервјуу. Интервјуер је овде саучесник у креирању значења која су суштински постигнута кроз дијалогски процес. Унутар конструкционистичког модела нема трајних истина до којих се може доћи пажљивом употребом питања која воде ка аутентичним исказима. Напротив, овде је истраживач потпуно свестан своје улоге у заједничкој конструкцији свега што се дешава у конверзацији, а сам интервју се схвата као ситуациона пракса (Kvale & Brinkmann, 2008), дакле, интеракција која је такође значајно одређена околностима у којима се збива.

Ближе конструкционистичком крају континуума је концепт интервјуа који долази са теоријске позиције социјалног интеракционизма и који Берг (Berg, 2001) означава појмом *драматуршки интервју*. У основи, сматра се да су и саме методе друштвених наука односи који могу да буду предмет анализе (Warren, 2012: 130), а интервју као тип социјалне интеракције је посебно погодан за такав приступ. Са такве позиције се заправо и долази до димензије разумевања интервјуа као драматуршке ситуације. Код овог концепта је најважније разумети разлику између статички схваћене улоге интервјуера у интервјуу, и репертоара улога које је он у прилици да игра у интервју ситуацији. Полазећи од предумишљаја учесника о интервјуеру, успоставља се скуп очекивања који окружује типичну улогу интервјуера. Међутим, овај скуп само делимично детерминише улогу интервјуера, а према Бергу, „стварна концепција улоге интервјуера долази из дефиниције ситуације која се успоставља током самог тока интервјуа“ (Berg, 2001: 85). Интервјуер се, дакле, схвата као самосвесни перформер који је заједно са интервјуисаним у константном процесу играња улоге и оцењивања свог и наступа овог другог. То им омогућава слободу да се прилагођавају улози другог, да промене сценарије, или преформулишу поруке у складу са тумачењем ситуације.

Дубље у интерпретативни оквир иде постмодернистички концепт интервјуа као рефлексивне праксе. Интервју је према овој оријентацији начин писања о свету, а значења до којих се током интервјуа долази су ситуациона. Могло би се рећи, да је у самом интервјуу употребљен материјал из стварног света, али је он у крајњем продукту реконструисан, преуређен, поновно произведен и претворен у перформативни текст који захтева даље извођење¹². Међутим, тај

¹² У покушају да лоцира историјски тренутак рефлексивног интервјуа Дензин мапира историјско

текст није лишен друштвене релевантности, он је заправо критички наратив који указује на социјалне проблеме и као такав садржи потенцијал да утиче на друштвену промену (Denzin, 2001: 43–44).

Разлика између феноменолошког и конструкционистичког приступа са свим нијансама смештаним између њих би кратко могла да се сумира као разлика у схватању интервјуа као инструмента за откривање супстантивних истина у субјективним тумачењима учесника, и интервјуа као симулакрума социјалног света у којем се значења продукују кроз интеракцију између интервјуера и интервјуисаног. Ипак, треба истаћи сличност између ова два краја која чини могућим аргумент о континууму. Ради се о томе да интервју омогућава особама да испричају приче о себи које, путем анализе, истраживачу дају прилику да продукује знање о одређеним феноменима. Заједнички циљ учествовања у интервјуу је стога дељење искуства које открива истоветност (Porter, 2000), тј. оно што Шиц назива базичном сличношћу која омогућава комуникацију између *мене и тебе* (Schutz, 1967). Како ће се тумачити садржаји добијени у комуникацији, као и њена форма, зависи од тога од којих теоријских поставки кренете у извођење интервјуа, али основни аспект сваког интервјуа је трансфер искуства фундираног на елементарној сличности.

Етичке дилеме употребе методе дубинског интервјуа

Дискусија о етичким проблемима које са собом носи интервју би се могла ослонити на теоријску линију са две крајности. Уколико истраживач заузме конструкционистичку позицију, онда је прича о универзалним моралним судовима, процедурама или истинама склоњена по страни у корист аргумену да је моралност социјални конструкт. Интеракције интервјуа стога треба посматрати у односу на актуелне културне праксе, а морал као форму за њихову реализацију. Насупрот оваквом схватању морала стоји феноменолошко становиште које акценат ставља на идеју доследног, објективног описа света. Таквим приступом истраживач феномен ставља у контекст моралне реалности. Сами објективни, *густе описи* (Levine, 1998) указују на моралне аспекте догађаја. Експлицитни морални судови нису ни потребни јер је исправност датог делања видљива у самом опису. Овом приступу је етика инхерентна, појављује се као *практична мудрост*¹³, као метода расуђивања која се не ослања на универзалне принципе, већ на етички густе описе догађаја. То практично значи да се они сагледавају

поље фаза кроз које је квалитативно истраживање прошло и где се сада налази. Он сматра да се ради о комплексном пољу у којем се пресеца седам историјских периода који функционишу у садашњости: 1) традиционални (1900–1950); 2) модернистички, или златно доба (1950–1970); 3) нејасни жанрови (1970–1986); 4) криза репрезентације (1986–1990); 5) постмодерни, или експериментални (1990–1996); 6) постекспериментални (од 1996. па до данас); и 7) будућност (Denzin, 2001: 25).

¹³ Аутори ове феноменолошке провенијенције граде своје схватање етике квалитативног истраживача на Аристотеловом појму пхронесис – практичне мудрости која омогућава човеку да одређује циљеве и начине за њихово остваривање, али да у тај процес путем рефлексije повеже циљеве са широм идејом о општем благостању, што је сматрао најважнијом људском врлином.

у контексту који је испуњен вредностима, а тачан опис догађаја открива и њихове вредносне и етичке карактеристике (Brinkmann & Kvale, 2005: 175–177).

Заузимање позиције која би се налазила између ове две би свакако омогућила да се задрже предности и феноменолошког и конструкционистичког приступа. То значи да у разматрању етичких аспеката односа насталих током обављања интервјуа, истраживач мора узимати у обзир етичке принципе који важе како у струци (професионални кодекс) тако и општије норме моралног понашања, али са знањем да се ради о социјално детерминисаном схватању доброг понашања, и да оно као такво нема временску и просторну универзалност, као и да је унутар једног друштва у одређеном времену могуће говорити о релативности моралних принципа у зависности од културног оквира различитих друштвених групација.¹⁴

Основни извор опрезности са којом истраживач мора да приступи извођењу дубинског интервјуа је чињеница да се њиме залази у приватне сфере живота људи. У зависности од предмета истраживања, ова приватност има своје нивое, па се од приватности породичног живота, може ићи ка интимнијим темама појединаца. Консеквентно, објављивањем студије, постоји реалан ризик да се угрозе лични интереси, осећања или шире гледано право на приватност. Ако чак и изузмемо део последица истраживања који би припадао правној регулативи, још увек се не може говорити о етички неограниченом пољу научне праксе. Наиме, професионална удружења прописују процедуре и принципе етички исправно вођеног истраживања. Удружења за разлику од судства немају могућност да прописују законски обавезујуће санкције, али су им доступне различите мере контролисања и санкционисања представника професије¹⁵.

Дакле, дубински интервју даје приступ субјективним искуствима, личним уверењима и интимним аспектима живота учесника. Знање продуковано

¹⁴ Савремена етика истраживања је доминантно произашла из биомедицинског истраживања. Као реакција на језиве тортуре, сецирања и експериментисања које су откривене током Нирмбершког процеса, а које су изводили нацистички лекари као део медицинског истраживања, америчке судије су 1947. године формулисале Нирмбершки кодекс. Иако никада није званично усвојен као закон, Нирмбершки кодекс је имао главни утицај на законе о људским правима као и на медицинску етику. Кодекс је значајан и по томе што је увео нови поглед на кључну тачку етике истраживања, те је са фокуса на одговорност истраживача према субјекту истраживања, акценат ставио на права субјекта, тачније, на то да субјект мора самовољно да пристане да учествује у студији (Shuster, 1997).

Вођена принципима установљеним Нирмбершким кодексом, Светска здравствена организација је 1964. усвојила декларацију о етици истраживања која је названа Хелсиншка декларација. Главни принцип декларације је примарност добробити субјекта истраживања у односу на све остале интересе. Извор: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/>, посећен 07.10.2019.

¹⁵ На пример, Америчка социолошка асоцијација је 1970. усвојила свој први Етички кодекс, који је ревидиран 1984. године када је и успостављена пракса разматрања документа на сваких пет година. Извор:

<http://www.asanet.org/history-asa-code-ethics>, приступљено: 05.10.2019.

Знатно касније, тачније 2001. године, Извршни одбор Међународне социолошке асоцијације је одобрио Етички кодекс. Извор: <http://www.isa-sociology.org/en/about-isa/code-of-ethics/>, приступљено: 05.10.2019.

у овим областима живота носи етичке проблеме у барем два смисла. Прво, истраживач објављивањем конкретних података може да угрози приватност интервјуисаних и компромитује њихов статус у друштву. Друго, са метапозиције, интервју који учесници нису иницирали, нити за који имају некакав лични интерес, етички је проблематичан јер може покретнути „нове самоинтерпретације и емоционалне промене“ (Brinkmann & Kvale, 2005: 169). Најмање што у овом контексту истраживач мора да уради је да се постара да подаци које објављује не угрожавају лични интегритет нити социјални статус појединаца који су део истраживања, али и да допусти учесницима да се искажу онаквима какви јесу, али и да им да прилику да реагују, да сеprotиве ономе што им интервјуер ради (постављајући питања) или ономе што говори о њима (Latour, 2000).

Овим смо се заправо дотакли првог и основног етичког принципа научног истраживања, а тиме и дубинског интервјуа. То је информисана или имплицитна сагласност учесника истраживања. Практично, да би се интервју уопште обавио, након објашњења циља интервјуисања, сврхе истраживања, и начина употребе података учесник може да прихвати или одбије учествовање, било потписивањем сагласности, било тиме што улази у интервју и тиме имплицитно пристаје на презентоване услове. Међутим, овим се ни близу не решавају проблеми које може проузоквати истраживање дубинским интервјуом. Иако је уобичајено да се учесницима гарантује анонимност и поверљивост, и једно и друго у овом типу истраживања могу бити упитни. С обзиром да дубински интервју подразумева сусрет и упознавање са учесником (чак и потписивање сагласности), најчешће и обављање интервјуа у кући/стану учесника, анонимност практично не постоји. Зато је кључно обезбедити висок ниво поверљивости. Истраживач овде гарантује учеснику да ће све што је речено током разговора остати стриктно поверљиво, и да се неће објављивати ништа што може да ода идентитет учесника или га на било који начин доведе у опасност. Да би се ова гаранција преточила у стварност, истраживач мора систематично да преименује сваког учесника псеудонимом или бројем случаја, да уклони сваки елемент који одаје локацију или који указује на идентитет неке друге особе и сл. Током писања анализе, истраживач мора стално да води рачуна како ће износити податке, мора стално да процењује ниво ризика од употребе конкретних информација, јер неће у свим случајевима бити једнако ризично да се објави име града или насеља. Детаљност описа личних искустава, мишљења у комбинацији са увиђајем у приватност појединца, позивају на виши степен опрезности у дискусијама, нарочито када се оне стављају у социјални и просторни контекст. Чињеница да се интервјуи најчешће снимају, додатно поштрава етичку димензију истраживања, јер дословно постоји материјални траг о учесницима, па је опасност од злоупотребе већа. Како би се она спречила, врло је важно установити и поштовати процедуре за чување и коришћење аудио и видео записа интервјуа.

Све ово сагледано из перспективе дистрибуције моћи између интервјуера и учесника, указује да је великим делом она на страни првог. Тиме се отвара ново поље проблема које, када се у игру уведу последице односа нејед-

наке моћи, добија етичку конотацију. Првенствено је ту питање дистрибуције моћи у интервјуу. Иако улоге интервјуера и интервјуисаног могу варирати у зависности од околности, друштвене позиције учесника, рода, старости и сл. интервју готово по правилу истраживача ставља у позицију моћи. Интервју ситуација је тако дефинисана да је истраживач тај који иницира сусрет, дефинише теме разговора, усмерава дискусију и завршава разговор што све указује на асиметричну дистрибуцију моћи. Такође, интервјуер је тај који држи целокупни процес анализе и тумачења у својим рукама, а на то се надовезује и асиметрија бенефита од дубинског интервјуа. Ово последње значи да је управо интервјуер тај који захваљујући подацима из интервјуа може да напредује у каријери или да добије признање за публикавање резултата. Насупрот њему је интервјуисани чији се добитак често своди на то да ће га неко пажљиво и озбиљно слушати (Polkinghorne, 2008)¹⁶.

Поред тога, интервју није сам себи циљ, као што је то у случају пријатељског разговора, већ је инструмент за добијање података о одређеној теми, добијање наратива, и увида у сферу личног. Стога се може говорити о инструментализацији дијалога, која у неким случајевима може попримити и облике манипулативног дијалога, где интервјуер има скривени план који није очигледан на основу питања која поставља. Етичкој упитности оваквог односа у интервјуу доприносе и приступи неких истраживача који глуме пријатељство, који циљано прилагођавају своје ставове и осећања (Duncombe & Jessop, 2002) како би придобили поверење а самим тим и искрене одговоре.

Овим, већински етички неоправданим стратегијама, приближава се и истраживање маргинализованих група. Зашто би овакво истраживање било етички проблематично? Аргумент је да истраживачи могу користити чињеницу да је маргиналним групама лакше приступити, као и да су њихови припадници склонији томе да учествују у разговорима или пројектима за које верују да на неки начин могу да утичу на побољшање њиховог статуса, или барем повећање видљивости њихових проблема. Иако циљеви истраживача могу бити научно оправдани, типа повећање заинтересованости служби да помогну људима са социјалним пробемима, мотиви као што су доступност група, или одсуство друштвене моћи (Kelman, 1972 – за разлику од на пример високопозиционираних политичара, власника великих корпорација, топ менаџера и сл.), или придобијање угледа на конто добротинитељства, могу бити предмет озбиљне етичке дискусије.

Један од начина да се прибави оправдање за истраживање у којем не постоји транспарентна намера истраживача је примена утилитаристичког принципа. У њему се вага између добити коју научно сазнање доноси групи или друштву и потенцијалне штете која се може нанети појединцу или групи ако се осетљиви резултати објаве. Истраживање је етички оправдано уколико се процени да је корист већа у односу на процењену штету (Berg, 2001: 40–44).

¹⁶ У неким случајевима би добитак интервјуисаног могао бити и материјалне природе, у виду новца или вредносног ваучера за учешће у интервјуу.

Очигледно је да се оваквим оправдањем може суспендовати један од најважнијих етичких принципа у друштвеним истраживањима, а то је својевољно учествовање учесника базирано на информацијама о циљевима истраживања. Утилитаристички приступ са манама које носи ипак уноси и једну врсту флексибилности јер у неким случајевима корист од истраживања заиста може бити диспаратна у односу на негативне последице по учеснике¹⁷.

Можда једно генерално схватање квалитативних истраживања, а нарочито дубинског интервјуа представља највећи изазов јединством схватању етике истраживања. Ради се о феномену који Бринкман и Квале називају *етицизам*, што је суштински идеја да су квалитативна истраживања етички исправна по себи, и да су као таква без упитности супериорна у односу на квантитативне приступе (Brinkmann & Kvale, 2005: 162). Конкретније везано за интервју, тај дискурс и његова популарност има свој социјални контекст у културној промени од индустријског ка потрошачком друштву. Промена је ишла од преласка од грубог одређивања средстава контроле и моћи ка мекшим, заводљивијим формама моћи реализованим кроз интимне односе, дијалог и емпатију. Етика интервјуа тиме заправо прати логику потрошачког друштва која удовољава, задовољава и саосећа, и која је у тој форми сушта супротност бирократском приступу квантитативног прикупљања података. Овакво схватање етике истраживања је самим тим трансфер идеје о добром третману потрошача – вођењу рачуна о његовом задовољству – на интервју ситуацију. Етика је на тај начин инструментализована, а алтернатива је да се у интервјуу користе форме активног конфронтирања уз поштовање интегритета учесника и уважавање културног контекста. Дубински интервју на тај начин не напушта етичке принципе, напротив, он их уграђује у себе, али транспарентно и не на штету квалитета отвореног разговора.

Закључак

Дубински интервју се великим делом ослања на свакидашње праксе људи да разговарају и размењују искуства и мишљења. Могло би се рећи да овај тип интервјуа скоро па паразитира на рутинизованим праксама људске инте-

¹⁷ Познати пример је дискусија о Хемфрисовој студији *Фелацио у јавним тоалетима* (Tearoom trade – Humphreys, 1970). Аутор је у циљу истраживања јавних сексуалних пракси мушкараца користио методе прерушавања, обмане и манипулације. У првој фази је преузимао *watch queen* улогу – посматрача који поред војерског ужитка води рачуна о потенцијалној опасности и упозорава учеснике, и тиме добио увид у детаље игре упуштања у сексуални однос у јавним тоалетима. Ту прилику је користио да забележи регистарске таблице аутомобила учесника, а да их онда пронађе у административној бази у циљу обављања интервјуа са њима. За интервју би се прерушио како га не би препознали и лажно представио као анкетар који обавља истраживање у њиховом крају. Када је студија објављена 1970. наишла је на критику због низа неетичких сегмената. Међутим, касније ревизије последица студије су указивале на то да је она допринела промени разумевања ове сексуалне праксе, што је даље утицало и на законску регулативу и социјалне мере. Не треба занемарити ни мишљење да је овај социјални феномен било врло тешко, ако не и немогуће истраживати на другачији начин, те је у одређеној мери био методолошки исправно дизајниран приступ.

ракције, да богато користи то што скоро свако поседује одређени репертоар вештина погодних за интервјуисање. Али разговор у дубинском интервјуу није једнак свакидашњим разговорима, јер га карактерише специфичан тематски и временски оквир, он се не може поистоветити ни са пријатељским, јер није циљ за себе. Дакле, ради се о теоријски вођеној, истраживачким интересом детерминисаној дискусији којом се долази до дубљих личних интерпретација феномена, као и детаљних описа искустава, али и односа између искуства и значења, тачније њиховог међуутицаја.

Дубински интервју никако не може бити једнострана комуникација, нити се може одредити као техника систематског проверавања или потврђивања претпоставки истраживача, већ је интервју заједнички напор, процес пажљивог прилагођавања питања искуствима учесника, прихватања неочекиваних смерова разговора или дигресија који прате линије учесничког знања или интереса (Johnson & Rowlands. 2012: 107) Речју, интервјуер мора да буде отворен да напусти свој план разговора и да прати ток како би добио квалитативно богат материјал. „Изгледа да постмодерни тренд у интервјуу и квалитативном истраживању прави цео круг, и враћа се тамо где је и почело, мада рефлексивнији а мање позитивистички” (Ian Borer & Fontana, 2012: 57).

Потентност дубинског интервјуа је можда највидљивија онда када се трага за механизмима који покрећу веома сложене активности, када је потребно нијансирати различите, вишеструке перспективе о одређеном феномену, или када су нам потребни дубљи разлози за одређене изборе и откривање конкретних склопова елемената стратегијског делања. Дубински интервју полази од здраворазумских схватања и објашњења искустава, али ту не стаје, већ продире у рефлексивније садржаје да би се на аналитичком нивоу све заокружило контекстуалним границама искуства. У циљу остваривања потенцијала, примена дубинског интервјуа не сме да се сведе на познавање строго одређеног скупа техника, већ мора да укључи знања и технике произашле из феноменолошких, феминистичких, драматуршких, конструкционистичких, интерпретативних концепата и методолошких консекванци.

Комбинација техника и знања која долази из различитих теоријских приступа не значи да се конкретно истраживање не треба јасно артикулисати и сместити у флексибилан али дефинисан аналитички оквир. У зависности од теоријског становишта, користиће се сасвим одређени аспекти дубинског интервјуа, тачније актуелизоваће се они елементи који ће најбоље служити теоријски постављеним захтевима. Тек када имамо јасно дефинисане теоријске поставке, и одатле произашле циљеве и истраживачка питања, можемо донети одлуку о томе да ли ће дубински интервју служити да се дође до дефиниција ситуација самих учесника, да ли ће њихови искази служити као евиденција за откривање и описивање одређених неформланих структура друштвеног живота или ће дубински интервју служити да се провере хипотезе о узрочним везама или да се утврђене узрочне везе боље разумеју. Једноставније, тада ће бити јасније да ли ће интервју имати прелиминарне, дескриптивне, интерпретативне или узрочно-аналитичке задатке. Свакако, од теме и циљева истраживања ће зависити са ким ће се радити интервјуи и шта ће се од њих тражити.

Када је реч о валдиности података добијених дубинским интервјуом, потребно је водити рачуна о многим аспектима. На првом месту јесте избор информаната са којима ће се водити разговори. У зависности од теме и циљева истраживања, потребно је одредити који чланови друштва поседују релевантна знања и искуства¹⁸. Затим, константно проверавање истинитости исказа током самог разговора, већ описаним техникама сучељавања са већ изнетим ставовима, запаженим контрадикцијама или захтевима за детаљним елаборацијама мишљења. На овом месту је неопходно да и сам истраживач касније преслушавајући разговоре или читајући транскрипте активно размишља о могућностима да су начин постављања питања или постављање у самом односу или чак статусне карактеристике учесника у разговору проузроковали одређене пристрасности у одговорима информаната, што значи да се ти делови евиденције морају изоставити из даље анализе. Другим речима, као и у свим другим квалитативним истраживањима, пожељна је секвенцијална анализа података која доприноси укупном квалитету прикупљење грађе и реализовању циљева студије. Свакако, у зависности од теме, информације се могу проверавати и упоређивањем са другим изворима, било да се консултује постојећа евиденција или да се организују нови интервјуи као вид додатне валидације добијених података.

На крају, дубински интервју није као такав етичан или неетичан, већ је у питању метода која пажљивом употребом даје могућност истраживачу да предупреди потенцијалне етичке проблеме. Критичким односом према целокупном процесу истраживања методом дубинског интервјуа, истраживач може да отклања или ублажава потенцијалне негативне ефекте дијалога на учеснике. Ту се на првом месту мисли на потребу да се непрестано има на уму неједнака дистрибуција моћи (Kvale, 2006), и да се из те перспективе рефлектује током дискусије, као и у фази анализе материјала и елаборације резултата. Слојевитост односа који се успоставља у интервјуу је довољно чврста основа да се процени поузданост исказа, али и да се донесе суд о томе шта је продукт специфичности релације (асиметрична дистрибуција моћи проузрокована родним, етничким, класним, језичким или другим праксама). Такође, такав однос отвара могућност да се потенцијално угрожавајући садржаји препознају и изоставе, било због тога што могу да компромитују испитаника, људе из његовог окружења или чак ширу групу којој припада. Дубински интервју пружа увид у све ове сегменте продукције и дистрибуције знања и стога можда у већој мери од других метода обавезује истраживача на контекстуализацију проблема и етички сензитивисан приступ.

¹⁸ Овде је свакако важно питања броја информаната, тј. величине узорка, међутим, та тема захтева посебну обраду. Довољно је рећи да као и у случају других метода, у зависности од питања и циљева студије, величине и доступности популације из које се бира узорак, зависи и број информаната, а један од могућих принципа када треба престати са додавањем нових информаната је када истраживач процени да више не добија ново знање ни информације о предмету истраживања, тј. да је дошло до zasiћења.

Литература

- Almir B. Marvasti. 2004. *Qualitative Research in Sociology*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- Archer, Dane, and Akert, M. Robin. 1980. The encoding of meaning: A test of three theories of social interaction. *Sociological Inquiry* 50(3–4): 393–419.
- Berg, Bruce L. 2001. *Qualitative Research Methods for the Social sciences – fourth edition*. Boston: Allyn & Bacon.
- Briggs, Charles. 2007. Anthropology, interviewing and communicability in contemporary society. *Current Anthropology*, 48: 551–567.
- Brinkmann, Svend and Steinar Kvale. 2005. Confronting the Ethics of Qualitative Research. *Journal of Constructivist Psychology*, 18:157–181.
- Brinkmann, Svend. 2012. *Qualitative Inquiry in Everyday Life: Working with Everyday Life Materials*. London: Sage.
- Brinkmann, Svend. 2013. *Qualitative Interviewing*. Oxford: Oxford University Press
- Denzin, Norman. 2001. Reflexive Interview and a Performative Social Science. *Qualitative Research* 1(1): 23–46.
- Dilley, Patrick. 2004. Interviews and the Philosophy of Qualitative Research. *The Journal of Higher Education*, Vol. 75, No. 1: 127–132.
- Duncombe, J., and Jessop, J. 2002. “Doing rapport” and the ethics of “faking friendship.”, u: M. Mauthner, M. Birch, J. Jessop, & T. Miller (ur.). *Ethics in qualitative research*. London: Sage.
- Flick, Uwe. 2009. *An Introduction to Qualitative Research – fourth edition*. London: SAGE Publications.
- Fontana, A. and J. Frey. 2000. The Interview: From Structured Questions to Negotiated Text, u: N. Denzin and Y. Lincoln (ur.). *Handbook of Qualitative Research*, 2nd ed., Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gubrium, J. and J. Holstein. 2002. From the Individual Interview to Interview Society, u: J. Gubrium and J. Holstein (ur.). *Handbook of Interview Research: Context and Method*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Herod, Andrew. 1993. Gender Issues in the Use of Interviewing as a Research Method. *The Professional Geographer* 45(3): 305–317.
- Holstein, J. and J. Gubrium. 1997. Active Interviewing, u: David Silverman (ur.). *Qualitative Research: Theory, Method, and Practice*. London: Sage.
- Humphreys, Laud. 1970. *Tearoom Trade: Impersonal Sex in Public Places*. Chicago: Aldine.
- Ian Borer, Michael and Andrea Fontana. 2012. Postmodern Trends: Expanding the Horizons of Interviewing Practices and Epistemologies, u: Gubrium, J. at al. (ur.). *The SAGE Handbook of Interview Research – The Complexity of the Craft*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Johnson, J. M. 2002. In-depth Interviewing, u: J. Gubrium and J. Holstein (ur.), *Handbook of Interview Research: Context and Method*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Johnson, John M. and Timothy Rowlands. 2012. The Interpersonal Dynamics of In-Depth Interviewing, u: Gubrium, J. at al. (ur.). *The SAGE Handbook of Interview Research – The Complexity of the Craft*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Kelman, C. Herbert. 1972. The rights of the subjects in social research: An analysis in terms of relative power and legitimacy. *American Psychologist* 27: 989-1015.
- Kvale, Steinar. 1996. *InterViews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. London and Thousand Oaks, CA: Sage.
- Kvale, Steinar. 2006. Dominance Through Interviews and Dialogues. *Qualitative Inquiry* Vol. 13, No. 3: 480–500.
- Latour, Bruno. 2000. When things strike back: a possible contribution of “science studies” to the social sciences. *British Journal of Sociology*, 50: 107–123.
- Levine, Peter. 1998. *Living without philosophy: On narrative, rhetoric, and morality*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Maccoby, E.E. & Maccoby, N. 1954. The interview: A tool of social science, u: G. Lindzey (ur.). *Handbook of Social Psychology*. Cambridge, MA: Addison-Wesley.
- Mikecz, Robert. 2012. Interviewing Elites - Addressing Methodological Issues. *Qualitative Inquiry* 18 (6): 482–493.
- Parker, Ian. 2005. *Qualitative Psychology: Introducing Radical Research*. Buckingham: Open University Press.
- Patai, Daphne. 1987. Ethical problems of personal narratives, or, who should eat the last piece of cake?. *International Journal of Oral History*, 8(1): 5–27.
- Polkinghorne, Donald. 2008. Qualitative Interviewing as a Moral Enterprise, u: Nielsen, Klaus et al. (ur.). *A Qualitative Stance – Essays in honor of Steinar Kvale*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Porter, Eileen J. 2000. Setting Aside the Identity-Furor: Staying her Story-Course of Same-ness. *Qualitative Inquiry* 6(2): 238–50.
- Rubin, H.J. and Rubin, I.S. 2012. *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data* - third edition. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Schutz, Alfred. 1967. *The phenomenology of the social world*. Chicago: Northwestern University Press.
- Seidman, Irving. 2006. *Interviewing as Qualitative Research – A Guide for Researchers in Education and the Social Sciences* - 3rd edition. London/New York: Teachers College Press.
- Shuster, Evelynne. 1997. Fifty years later: The significance of the Nuremberg Code. *The New England Journal of Medicine*: 1436–1440.
- Spradley, James P. 1979. *The Ethnographic Interview*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Talmy, Steven. 2010. Qualitative interviews in applied linguistics: From research instrument to social practice. *Annual Review of Applied Linguistics*, 30: 128–148.
- Warren, C.A.B. 2002. Qualitative interviewing, u: J.F. Gubrium & J.A. Holstein (ur.), *Handbook of Interview Research: Context & Method*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Warren, Carol A. B. 2012. Interviewing as Social Interaction, u: Gubrium, J. at al. (ur.). *The SAGE Handbook of Interview Research – The Complexity of the Craft*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Yin, K. Robert. 2011. *Qualitative Research from Start to Finish*. New York/London: The Guilford press.

Nemanja Krstić

ABOUT THE IN-DEPTH INTERVIEW METHOD

Abstract: This paper represents an attempt to position the in-depth interview through the description of its main characteristics in relation to the existing classifications of the interview and the history of its use. Therefore, the argumentation begins with the description of the in-depth interview, and continues with systematic comparison in relation to the most widespread classification of interviews into structured, semi-structured and unstructured. After relational determination, it goes deeper into the analysis of the specificity of the in-depth interview method, through its analytical advantages, theoretical grounding and general connection with the ethical dilemmas which researchers must be aware of.

Key words: in-depth interview, social context, personal interpretations and knowledge, phenomenology, constructionism, ethical issues

---

ПРЕВОДИ

—

TRANSLATIONS

ДОКСА И СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ¹

Текст који следи је уређен транскрипт дискусије Пјера Бурдијеа и Терија Иглтона – вођење у оквиру серије „Приче о идејама/Идеје које причају“ (“Talking Ideas”) – у Институту савремених уметности (Institute of Contemporary Arts) у Лондону 15. маја 1991.

Тери Иглтон: Поздрав свима и добродошли. Пјер Бурдије и ја ћемо да расправљамо о неким темама које се појављују у нашим новим књигама – пре свега у његовој: *Језик и симболичка моћ*, али и у мојој студији: *Идеологија*². Након тога ћемо да вас замолимо за коментаре и да одговарамо на ваша питања.

Хтео бих да ти пожелим добродошлицу, Пјер, приликом једне од твојих превише ретких посета овој земљи. Изузетно нам је драго што те видимо и што имамо превод твојих огледа у овој књизи. Једна од тема којом се бавиш у свом раду тиче се језика који је, колико средство комуникације, толико – ако не и

¹ In Conversation, Pierre Bourdieu and Terry Eagleton “Doxa and Common Life”, *New Left Review*, I/191 (Jan/Feb 1992): 111–121. (www.newleftreview.org; <https://newleftreview.org/issues/I191/articles/terry-eagleton-pierre-bourdieu-doxa-and-common-life>)

Синтагма “common life” је овде преведена као „свакодневни живот“. Она је у оригиналном наслову намерно употребљена да би „покрила“ вишезначност речи “common”: „обичан“, „заједнички“, „свакодневни“, али и „прост“ (у смислу „не-аристократски“ или „не-елитни“). Рејмонд Вилијамс, кога Иглтон у овом разговору помиње и од кога „преузима“ овај израз, често употребљава “common life” у веома утицајној књизи *Култура и друштво* (Raymond Williams – *Culture and Society 1780-1950*, London: Chatto & Windus, 1958).

За етимологију и контексте употребе видети одредницу “Common” у: Raymond Williams – *Keywords: a vocabulary of culture and society (revised edition)*, New York: Oxford University Press, 1983: 70–72, затим одредницу “Common culture” у: Chris Barker – *The SAGE Dictionary of Cultural Studies*, London: SAGE, 2004: 29–30, а нарочито текст Стјуарта Хола из 1993. године: Stuart Hall “Culture, community, nation”, *Cultural Studies* 7(3): 349–363, посебно стр. 351 где он пише о Вилијамсовом прелазу са „апстрактне“ дефиниције културе као „стања или процеса људске перфекције“, на одређење културе као „описа посебног начина живота који изражава одређена значења и вредности, не само у уметности и образовању, већ и у институцијама и уобичајеном/свакодневном понашању“ (*прим. прев.*)

² Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, Cambridge: Polity Press, 1991 (*Što znači govoriti: ekonomija jezičnih razmjena*, Zagreb: Naprijed, 1992; оригинално издање: *Ce que parler veut dire: l'économie des échanges linguistiques*, Paris: Fayard, 1982; у енглеском издању има додатног материјала, али су нека од поглавља из француског изостављена; интегрална верзија је објављена 2001. као: *Language et pouvoir symbolique*, Paris: Éditions du Seuil – *прим. прев.*); Terry Eagleton, *Ideology*, London: Verso, 1991.

више – инструмент моћи и делања (*action*). Ово је тема која прожима све о чему пишеш у овој књизи и то те наводи да заузмеш један прилично непријатељски став, како ја то видим, према било каквој чистој семиотици. Уместо семиотичким разматрањима, ти посвећујеш пажњу ономе што на једном месту називаш „друштвеним условима производње исказа“ и такође, претпостављам, услова рецепције исказа. Другим речима, ти заступаш тезу да оно што је битно у (раз)говору, у дискурсу, није нека моћ инхерентна самом језику, већ врста ауторитета или легитимитета којом је он подржан. То те онда наводи да мобилишеш концепте – са којима је, верујем, већина нас упозната из твојих других дела – као што су „симболичка моћ“, „симболичко насиље“, „лингвистички капитал“ и други. Хтео бих да те питам да ли сам ово исправно разумео и да те замолим да објасниш како ови процеси могу да се доведу у везу са појмом идеологије – да ли су они синонимни или је идеологија за тебе нешто сасвим друго? Концепт идеологије понекад искрсне у твом раду³, али није централни проблем ове посебне књиге.

Пјер Бурдије: Хвала ти за ово што кажеш о мојој књизи; у само неколико реченица сажео си њену главну намеру, тако да је мени сада лакше да одговорим на питање. Ја се, заправо, трудим да избегнем реч „идеологија“ због тога што је, како твоја књига и показује, често била злоупотребљавана или употребљавана врло нејасно. Чини се да она носи једну врсту дискредитације. Описати изјаву као идеолошку је врло често увреда, тако да ово приписивање сâмо постаје средство симболичке доминације. Покушао сам да појмовима као што су „симболичка доминација“ или „симболичка моћ“ заменим појам идеологије у циљу покушаја контроле неких од начина употребе, или злоупотребе, којима је подложен. Појмом симболичког насиља покушавам да учиним видљивим један неопажен облик свакодневног насиља. На пример, овде, у овој дворани сада, ја се осећам врло стидљиво; ја сам узнемирен и имам потешкоћа при формулисању својих мисли. Трпим јак облик симболичког насиља који је повезан са чињеницом да језик (којим говоримо) није мој и да се не осећам опуштено пред овом публиком. Ја мислим да концепт идеологије не би могао да пренесе то, или би то учинио на један општији начин. Понекад морамо да „реновирамо“ појмове – прво, да би били прецизнији, и друго, да бисмо их учинили животнијим. Сигуран сам да се слажеш да је појам идеологије био толико употребљаван и злоупотребљаван да више не ради. Изгубили смо веру у њега; а важно је, на пример у политичком контексту, поседовати појмове који

³ Видети: Pierre Bourdieu & Luc Boltanski « La production de l'idéologie dominante », *Actes de la recherche en sciences sociales* 2/3 (1976): 4–73. Редигована верзија овог текста је објављена као књига 2008. године, уз детаљне коментаре Лика Болтанског које је насловио: *Rendre la réalité inacceptable. À propos de « La production de l'idéologie dominante »* (Чињење стварности неприхватљивом. Коментари на „Производњу доминантне идеологије“). Такође видети: Simon Susen “Reflections on Ideology: Lessons from Pierre Bourdieu and Luc Boltanski”, *Thesis Eleven* 124(1) (2014): 90–113. и Simon Susen “Towards a Critical Sociology of Dominant Ideologies: An Unexpected Reunion between Pierre Bourdieu and Luc Boltanski”, *Cultural Sociology* 10(2) (2015): 195–246 (прим. прев.).

су ефикасни и делотворни.

Т. И. Ово ме подстиче да објасним зашто ја и даље пишем о идеологији, иако се слажем са овим што кажеш – да је овај појам често нејасан, као и са тим да је у оптицају много различитих схватања идеологије. Моја књига је делом била покушај да се тај појам разјасни. И ја мислим да сада постоје разлози због којих се појам идеологије чини сувишним или непотребним, те се бавим и њима у својој књизи. Један од тих разлога је схватање по коме изгледа да теорија идеологије зависи од схватања репрезентације/представљања, где су одређени модели представљања доведени у питање, а тиме такође, како неки мисле, и појам идеологије. Други разлог – можда мало занимљивији – је да се сада често осећа да морате да имате неку врсту приступа апсолутној истини да бисте одређени облик мишљења могли да идентификујете као идеолошки. Ако се идеја апсолутне истине доведе у питање онда изгледа да са њим пада и појам идеологије.

Постоје још два додатна разлога због којих се чини да идеологија више није концепт који је у моди. Један је оно што је названо „просвећена лажна свест“. Наиме, чини превише поједностављеном идеја да у постмодерној епохи деламо с лажном свешћу (о томе шта радимо). Људи су, заправо, много више цинично или лукаво свесни својих вредности него што би могло да се претпостави. Ово поново доводи појам идеологије у питање. Коначно, ту је и аргумент да је оно што одржава рад система у мањој мери реторика или дискурс, а више његова сопствена системска логика: идеја да развијени капитализам ради сам од себе, да му не треба да прође кроз свест да би био потврђен, да некако обезбеђује сопствену репродукцију. Ја, искрено, сумњам да је све ово довољно за одбацивање појма идеологије. Прихватам да ове различите примедбе имају одређену тежину, али претпостављам да је један разлог због кога желим да задржим концепт идеологије тај што мислим да постоји нешто што одговара појму лажне свести, и том погледу сам заинтересован за твој рад. Могу ли то овако да кажем: када користиш појмове као докса, спонтано веровање или мишљење, онда у извесном смислу они функционишу као појмови идеологије за тебе, с тим што би се докса чинила неупитном и природном. С друге стране, да ли ти то дозвољава да говориш о лажној свести у смислу лажних појмова или претпоставки које заправо (п)одржавају неправедне системе моћи? Да ли би желео да говориш о лажној свести само у смислу натурализације или универзализације, или би хтео да причаш у више епистемолошком смислу о односу лажних или истинитих идеја и друштвене стварности?

П. Б. Слажем се са првим делом твог расуђивања – са сумњама које си изнео о појму идеологије. Слажем се и могу даље да развијам твоје примедбе. Конкретно, мислим да је један од главних разлога употребе појма идеологије била потреба да се направи одлучно одвајање научника од других. На пример, Алтисер и они на које је утицао су врло симболички насилно користили овај концепт. Употребљавали су га као врсту религијске идеје уз помоћ које се

поступно уздиже до истине, без сигурности да је достигнута истинска марксистичка теорија. Теоретичар је могао да каже: „Ви сте идеолог“. На пример, Алтисер је с омаловажавањем говорио о „*такозваним* друштвеним наукама“. То је био манир којим се чинила видљивим врста раздвајања између истинског знања – које је у поседу науке – и лажне свести⁴. То је, по мом мишљењу, врло аристократски – и без сумње је Алтисеров аристократски начин мишљења један од разлога због којег не волим реч „идеологија“.

Да сада пређем на познатији терен: зашто мислим да је појам доксе кориснији? Многе ствари које се називају идеологијом у марксистичкој традицији, заправо функционишу на врло нејасан начин. На пример, могу да кажем да су сви академски системи, сви образовни системи, једна врста идеолошког механизма; они чине механизам који производи неједнаку расподелу личног капитала и они легитимишу ову производњу. Ти механизми су несвесни. Они су прихваћени и то је нешто веома моћно, што, по мом мишљењу, није схваћено у традиционалној дефиницији идеологије као репрезентације, као лажне свести. Мислим да марксизам, у ствари, остаје једна врста картезијанске филозофије, где имате свесног чиниоца који је учењак, учена особа, и друге који немају приступ свести. Превише смо причали о свести, превише разматрали проблем кроз категорију репрезентације. Друштвени свет не ради по принципу свести/свесности; он ради кроз праксе, механизме и тако даље. Кад користимо доксу, прихватимо много ствари, а да то не знамо, и то се назива идеологијом⁵. Ја сматрам да морамо да радимо са филозофијом промене. Морамо да се одмакнемо од картезијанске филозофије марксистичке традиције према другачијој филозофији у којој чиниоци не теже свесно према стварима или су погрешно вођени лажним представама. Мислим да је све то погрешно и не желим да верујем у то.

Т. И. Ако сам те разумео, теорију доксе бисмо могли да назовемо много адекватнијом теоријом идеологије. Али, две ствари, које бих хтео да објасним, ме брину у вези са том реформулацијом. Једна је да концепт доксе наглашава

⁴ Видети: Louis Althusser – *Pour Marx*, Paris: François Maspero, septembre 1965 (Јуј Алтисер – *За Маркса*, Београд: Нолит, 1971.); Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Pierre Macherey et Jacques Rancière – *Lire le Capital*, Paris: François Maspero, novembre 1965 (Louis Althusser i Etienne Balibar – *Како читати Капитал*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine, 1975.); и поглавље: « Le discours d'importance : quelques réflexions sociologiques sur 'Quelques remarques critiques à propos de Lire le Capital' » из Бурдијеове књиге о економији језичких размена („Важни“ дискурс, Неколико социолошких размишљања о ‘Неколико критичких опаски у поводу књиге ‘Како читати Капитал’“; стр. 177–196. у преводу). Такође: William S. Lewis “Knowledge versus ‘Knowledge’: Louis Althusser on the Autonomy of Science and Philosophy from Ideology”, *Rethinking Marxism* 17(3)(2005): 455–470 (прим. прев.).

⁵ Упоредити са Марксовом описним одређењем идеологије: „Sie wissen das nicht, aber sie tun es“ („Они то не знају али чине то“, *Капитал I*, Београд: Просвета, 1978: 76). Видети: Славој Жижек „Фетиш, идеологија и разлика“, *Филозофска истраживања* 16(6)(1988): 43–56; и: Slavoj Žižek – *The Sublime Object of Ideology*, London: Verso, 1989: 24–33 (*Sublimni objekt ideologije*, Zagreb: Arkzin, 2002) (прим. прев.).

натурализацију идеја. Док ово дозвољава некоме да тражи несвесне механизме, није ли сувише једноставно тврдити да је целокупно симболичко насиље или идеологија у ствари натурализована? То јест, не могу ли људи некако да буду критичнији, чак сумњичавији, према тим вредностима и веровањима, а да им се ипак саображавају? Другим речима, зар мало не пренаглашаваш натурализујућу функцију идеологије или доксе? И друго, зар ниси у опасности да пребрзо прихватиш идеју да људи легитимишу преовлађујуће облике моћи? По свој прилици постоје различите врсте легитимације, све од апсолутне интернализације владајућих идеја до прагматичнијег или скептичког прихватања. Колико места твоја доктрина оставља тој врсти неслагања, критике и отпора?

П. Б. То је јако добро питање. Чак је и у традицији најнаглашенијег економизма коју знамо, наиме, марксизму, способност за отпор, као способност свести, прецењена. Бојим се да је оно што имам да кажем шокантно за самопоуздање интелектуалаца, посебно за либералније, левичарске интелектуалце. На мене гледају као на песимисту, као на оног који обесхрабрује људе и тако даље. Али ја мислим да је боље знати истину; и чињеница је да када видимо сопственим очима људе који живе у лошим условима – какви су постојали, када сам ја био млади научник, међу локалним пролетаријатом, радницима у фабрикама – јасно је да су они спремни да прихвате много више него што ми можемо да замислимо. То је за мене било веома упечатљиво искуство: они трпе много тога, и то подразумевам под доксом – да има пуно ствари које људи прихватају не знајући. Даћу вам пример узет из нашег друштва. Када једном узорку појединаца поставите питање који су главни чиниоци постигнућа у школи, што идете више ка доњем делу друштвене лествице више њих ће веровати у природне таленте или дарове – више ће веровати да су они који су успешни природно обдарени интелектуалним способностима⁶. И што више прихватају сопствено искључивање, више верују да су глупи, више њих ће рећи „Да, нисам био добар из енглеског, нисам био добар из француског, нисам био добар из математике“. То је чињеница – по мом мишљењу, то је ужасна чињеница – коју интелектуалци не воле да признају, али коју морају да признају. То не значи да доминирани појединци толеришу све; али они пристају на много више него што ми замишљамо и на много више него што мисле. То је страشان механизам, као империјални систем – чудесан инструмент идеологије, много већи и много моћнији него што је телевизија или пропаганда. Ово је главно искуство које желим да пренесем. Ово што кажеш за способност неслагања је веома важно; она заиста постоји, али не тамо где је тражимо – она узима други облик.

⁶ Видети: Pierre Bourdieu et Jean-Claude Passeron – *Les héritiers: Les étudiants et la culture*, Paris: Les Éditions de Minuit, 1964, и: Pierre Bourdieu et Jean-Claude Passeron – *La reproduction: Éléments d'une théorie du système d'enseignement*, Paris: Les Éditions de Minuit, 1970 (П. Бурдије, П. и Ж. К. Пасерон – *Репродукција: Елементи за једну теорију образовног система*, Београд: Фабрика књига, 2014) (прим. прев.).

Т. И. Да, ти заиста говориш о ономе што зовеш „хетеродоксија“⁷, што је опозициона врста језика. Оно шта марксисте зову песимизмом у твом раду, ти би сам видео, вероватно, као реализам. Неко би могао да се сложи са тим, али с друге стране знам да ти не желиш да звучиш превише као Мишел Фуко. Ти не желиш, тиме што наглашаваш тај материјални реализам, да кренеш ка теорији моћи коју си сам критиковао, сматрам сасвим оправдано, као превише апстрактну, превише метафизичку, превише свепрожимајућу; и желиш да оставиш места за неку врсту политичког отпора. Мој приговор идеји доксе односи се на то да ти кажеш да постоји интернализација владајућих и тлачитељских веровања, али постоји, у следећем кораку, и нешто што може да буде сломљено и тиме омогућено појављивање хетеродоксије. Али, није ли све то (представљено) превише хронолошки? Можда карикирам, али није ли докса ствар пуна противречности? То јест, могу ли људи да верују и не верују, или верују на различитим нивоима?

П. Б. Не. То је повезано са програмом филозофије човека коју имамо, филозофијом делања/чина и тако даље. Рекао бих да докле год мислите у категоријама свести, лажне свести, несвесног и тако даље, не можете да схватите главне идеолошке ефекте, који се највећи део времена преносе кроз тело. Главни механизам доминације функционише кроз несвесну манипулацију телом. На пример, управо сам написао рад о процесима мушке доминације у такозваном примитивном друштву⁸. Они су исти као и ови у нашем друштву, само много видљивији. У првом случају, доминиране особе, жене, подлежу доминацији кроз телесно образовање. Могао бих да идем у детаље – на пример, девојке уче да ходају на одређени начин, оне уче да померају своја стопала на посебан начин, оне уче да крију своје груди. Кад уче да говоре, оне не кажу „ја знам“; оне кажу „ја не знам“. На пример, ако питате жену за правац, она ће рећи „ја не знам“. Ми имамо еквивалентан процес, али он функционише на много суптилнији начин – кроз језик, кроз тело, кроз ставове о стварима који су испод нивоа свесног. Али он није механистички; не упућује нас на несвесно. Чим почнемо да мислимо у тим категоријама, постаје јасно да је рад на еманципацији јако тежак; то је питање менталне гимнастике колико и развијања свести. А као интелектуалци ми нисмо навикнути на то. Ја то зовем схоластичком предрасудом – склоношћу којој смо сви изложени: ми мислимо да проблеми могу да буду решени само кроз свест. И ту се ја разликујем од

⁷ Видети: Pierre Bourdieu – *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977: 159–171. Бурдије је за енглеско издање проширио и допунио ову књигу, између осталог управо и одељком “Doxa, Orthodoxy, Heterodoxy”. Српскохрватско издање: *Нацрт за једну теорију праксе*, Београд: Завод за уџбенике, 1999, рађено је према француском изворнику: *Esquisse d'une théorie de la pratique, précédé de trois études d'ethnologie kabyle* (Genève, Suisse: Librairie Droz, 1972) (*прим. прев.*).

⁸ Pierre Bourdieu « La domination masculine », *Actes de la recherche en sciences sociales* 4(84) (sep 1990): 2–31. Из овог текста је настала књига истог наслова објављена 1998. године (у издању *Raisons d'agir/Éditions du Seuil*). Енглески и српскохрватски превод су објављени 2001: Pierre Bourdieu – *Masculine Domination*, Cambridge: Polity Press; Пјер Бурдије – *Владавина мушкараца*, Подгорица: ЦИД. (*прим. прев.*).

Фукоа, и ту бих нагласио разлику у односу на његов значајан концепт дисциплине⁹. Дисциплина, барем на француском, упућује на нешто спољашње. Дисциплина се намеће војном силом; морате да се покорите. У једном смислу, лако је побунити се против дисциплине пошто сте је свесни. У ствари, мислим да у ситуацији симболичке доминације отпор тежи, пошто је она нешто што упијате као ваздух, нешто чији притисак не осећате; она је свуда и нигде, и веома је тешко избећи је. Радници су под овом врстом невидљивог притиска и тако они постају много прилагођенији њиховој ситуацији него што ми мислимо. Ово је јако тешко променити, посебно данас. Кроз механизам симболичког насиља доминација тежи да узме облик делотворнијег, и у овом смислу бруталнијег, средства угњетавања. Узмите за пример савремена друштва у којима насиље постаје меко, невидљиво.

Т. И. Претпостављам да у свему овоме има неке ироније, јер с једне стране ти реагујеш против нечега што видиш као стављање превеликог нагласка на свест. Мислим да си ту у праву, али неки од аутора из марксистичке традиције су то такође приметили. У исто време док си ти развијао ову теорију, марксистичка традиција је сама, кроз рад Алтисера, колики год били његови недостаци, покушавала да пребаци појам идеологије на много мање свесну и много више практичну, институционалну раван, што га у неку руку можда приближава твојој позицији.

Хтео бих да размотрим тезу о политичкој опозицији или песимизму из друге перспективе, која карактерише битну област твог тренутног рада. Ти говориш врло смело и, ја мислим, врло маштовито, о лингвистичким тржиштима и цени или вредности исказа – „формирање цене“ – и ти намерно преносиш (и примењујеш) цео марксистички економски језик у културну или симболичку сферу; и говориш о пољу сукоба у коме људи покушавају да нагомилају неку количину *културног капитала*, да ли у образовању или уметности или где год. Мислим да је то у великој мери просветљујуће, посебно то што наглашаваш да при посматрању феномена уметности, не можемо да идемо директно на цело друштвено поље, већ морамо најпре да прођемо кроз посебно уметничко културно поље. Мислим да је ово од огромне користи. Међутим, зар не би могло да се тврди да си дошао до идеје целине људских пракси, делања и језика као рата, у коме ће играчи покушати да повећају свој улог, да инвестирају ефикасније на штету других играча? То је истинит опис многих поља нашег искуства, али зар не постоје други облици дискурса, други облици делања, који не би могли да буду тако лако концептуализовани као борбени?

П. Б. Ти сам дајеш добар пример чињенице да такви облици постоје, кроз брижљиво бављење мојим идејама! У сваком случају, то је важно питање које

⁹ Видети: Michel Foucault – *Surveiller et punir: Naissance de la prison*, Paris: Gallimard, 1975 (Мишел Фуко – *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, Сремски Карловци; Нови Сад : Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1997); такође и: John S. Ransom – *Foucault's Discipline: The Politics of Subjectivity*, Durham; London: Duke University Press, 1997 (*нпрм. нпрев.*)

ја постављам самом себи; слажем се да постоји проблем. Не знам зашто сам склон да мислим на тај начин – осећам да ме на то обавезује стварност. Мој утисак је да је ова врста размене у којој сада учествујемо неубичајена. Када се ово деси, то је изузетак заснован на ономе што је Аристотел звао *φιλία* („*philia*“) – или пријатељство, да употребим општији израз. *Φιλία* је, према Аристотелу, економска размена или симболичка размена коју можете да имате у оквиру породице, међу родитељима или међу пријатељима. Склон сам да мислим да је структура највећег броја поља, највећег броја игара, таква да је такмичење – борба за доминацију – квазинеизбежно. То је очигледно у економском пољу; али наћи ћете опис одговарајућим чак и за религијско поље. У већини поља, можемо да посматрамо оно што карактеришемо као такмичење за акумулацију различитих облика капитала (религијски капитал, економски капитал, и тако даље), и пошто су ствари такве какве су, неискривљена комуникација о којој пише Хабермас¹⁰ је увек изузетак. Можемо да остваримо ову неизобличену комуникацију само уз посебан труд када се за то испуне изванредни услови.

Рекао бих још само пар речи о аналогiji између лингвистичке размене и економске размене, коју си управо поменуо. Ова аналогija је, по мом мишљењу, веома плодносна у разумевању многих појава које не могу да се третирају једноставно као комуникација, као језичка производња. Неки енглески филозофи, као Остин, то су истакли; они су видели присуство веома важних ствари у језику – попут давања наредби, на пример, или издавања саопштења – које се не саображавају комуникационом моделу. Многе ствари не могу да се разумеју као примери чисте комуникације, и тако кад предлажем економску аналогiju, ја само покушавам да уопштим и да пружим увиду аналитичке филозофије социолошку заснованост која му недостаје. Не критикујем Остина; кажем да он не даје потпуно објашњење друштвених услова који омогућују процесе које описује. Дакле, иако изгледа да сам јако далеко од ове филозофије језика, ја сам јој заправо јако близу.

Т. И. Јасно је да мислиш колико социолошки, толико и семиолошки. Кроз цео твој рад провејава једна врста постојаног подтекста дубоке преокупације условима сопственог рада – или општије речено, тешкоћама социолошког дискурса који тражи, било које добре, потенцијално еманципаторске, разлоге за анализу свакодневног живота (*common life*). То јест, постоји врло моћна преданост у твојем раду – не увек експлицитна, али присутна као једна врста сензибилитета – ономе што бисмо могли да неадекватно назовемо „свакодневни живот“ (*‘the common life’*). То је један од многих начина на који је твој рад упоредив са радом Рејмонда Вилијамса у Енглеској. Наравно да је тешко за социолога који је обухваћен веома специјализованим дискурсом да узме за предмет анализе

¹⁰ Jürgen Habermas – *Theorie des kommunikativen Handelns (Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Bd. 1; Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Bd. 2)*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981. (Јирген Хабермас – *Теорија комуникативног деловања [1. Рационалност деловања и друштвено рационализовање; 2. Критика функционалистичког ума]*, Нови Сад: Академска књига, 2017) (прим. прев.)

или да тек размишља о том свакодневном животу. Ти, као и ја, не долазиш из породице интелектуалаца; и ја бих рекао да је твој рад врло занимљив због тога што је обележен напетом између, неког осећаја заједничке вредности који нема никакве везе са интелектом, с једне стране, и друге димензије која се умногоме тиче анализирања академске институције – друштвеним условима који утичу на интелектуалце и пратећим импликацијама. Да ли мислиш да овај биографски стицај околности помаже у објашњењу твојих преокупација?

П. Б. Ово што кажеш је веома саосећајно и великодушно. Тачно си изнео моје лично осећање. Покушавам да уклопим два дела мог живота, као и многи други интелектуалци прве генерације. Неки за то користе другачија средства – на пример, нађу решење у политичком деловању, у некој врсти друштвене рационализације. Мој главни проблем је у покушају да разумем шта ми се десило. Моја путања може да се опише као чудесна, претпостављам – успон на место где не припадам. И да бих могао да живим у свету који није мој, морам да покушам да разумем обе ствари: шта значи имати академски ум – како се такав ствара – и, у исто време, шта је изгубљено у његовом стицању. Из тог разлога, чак и ако је моје дело – моје целокупно дело – једна врста аутобиографије, то је рад за људе који имају исту врсту путање и исту потребу да је разумеју.

Т. И. Остало нам је времена за питања и коментаре. Да ли би неко желео да каже још нешто о некој од тема које су се појавиле у дискусији?

Као аргумент против концепта идеологије је наведено да је марксизам придавао људима превелику способност да препознају истину и да је мање вероватно да ће они који су ниже на друштвеној лествици (моћи) да је препознају. Није ли пре случај да људи који су ниже на тој лествици немају економску моћ која би им омогућила да учествују у групама за дискусије и ослободе се (стега) уског круга њиховог приватног живота и препознају неке другачије могућности? Да ли мислите да је удео овога значајнији од интелектуалних способности – да људи имају могућност да препознају шире истине, али их њихове економске и породичне ситуације спречавају у томе?

Т. И. У својој књизи тврдим да је цео посао интернализовања, легитимисања ауторитативне моћи сложена ствар која захтева способност, интелигенцију. Потребна је извесна доза креативности чак и код прихватања да је неко дефинисан на негативан начин, да је ниско на лествици или да је угњетаван. Притом је, ја бих рекао, парадоксално да легитимација доминантне моћи никада није само пасивно дешавање – ствар (просто) уношења у себе; дакле способности које помињете морају да постоје чак и да би људи прихватили доминантну моћ, да би себе дефинисали у односу на њу. Рекао бих да се добар део рада Пјера Бурдијеа тиче услова под којима људи могу или не могу да стекну капитал.

П. Б. Постоји нека *de facto* подела рада у друштвеној производњи на основу главних врста искуства. Врло често особе које су у позицији да говоре

о друштвеном свету не знају ништа о друштвеном свету, а људи који знају о друштвеном свету нису у могућности да о њему говоре. Ако је мало истинитих ствари речено о друштвеном свету, разлог за то лежи у овој подели. На пример, докса претпоставља знање, практично знање. Радници знају пуно: више него било који интелектуалац, више него било који социолог. Али, у извесном смислу, они то не знају, недостаје им инструмент да то схвате, да говоре о томе. Па онда имамо ту митологију о интелектуалцу који је способан да преобликује његова доксичка искуства, његово овладавање друштвеним светом, у једно изричито и лепо изражено излагање. Ово је врло тежак проблем због друштвених разлога. На пример, ако интелектуалац покуша да репродукује искуство радника, као у Француској после 1968, он наилази на искуство радника коме недостају навике/диспозиције интелектуалца. Многе од ствари које га запрепашћују су, заправо, сасвим уобичајене. Он мора да буде у стању да у своју визију укључи опис радничког искуства – чињеницу да је то искуство из његове тачке гледишта. А то је веома тешко. Један од разлога због којег интелектуалци не обраћају пажњу је, по мом мишљењу, што они имају пуно интереса повезаних са културним капиталом. Даћу вам један пример: мене је увек шокирало оно што је Маркс говорио о Прудону; био је веома строг према њему. Маркс је рекао: „Он је глупи француски малограђанин“¹¹; да Прудон само пише естетику са позиције грчких естета; да је Прудон јако наиван. Маркс је, са своје стране, учио грчки; када је имао осамнаест већ је знао да пише на грчком. С висине је гледао на Прудона као на слабо образованог малограђанина, док је Маркс добио класично образовање које доликује сину високог функционера пруске монархије. Овакве дистинкције су јако важне. Када тражите нешто вредно презира у марксизму, то је ту. То долази из ароганције интелектуалца са културним капиталом. Деловање и многи сукоби левичарских партија су повезани са тим: интелектуалци мрзе и презиру раднике или им се превише диве – што је један облик презрења. Врло је важно знати све ове ствари; и из тог разлога је процес самокритике – који неко може да вежба проучавајући интелектуалца, академски ум – виталан процес – он је, такорећи, нужен лични услов за било коју врсту комуникације о идеологији.

Могу ли да за тренутак пребацам вашу пажњу на уметност. Занима ме начин на који се идеологија симболичког капитала заснива на уметности и естетици, коју нападате у обе дистинкције. На крају своје књиге тврдите да

¹¹ Нисмо успели да лоцирамо овај навод. Маркс о Прудонској „малограђанској сентименталности“ и о Прудону као „од главе до пете малограђанском економисти и филозофу“ пише (на француском) у писму Аненкову од 28. децембра 1846 (Karl Marx i Friedrich Engels – *Rani radovi*, Zagreb: Нартијед, 1961: 405–417) и годину дана касније у *Misère de la philosophie* (Бедна филозофије, Београд: Култура, 1946). Поново се бави Прудонем у писму Јохану Баптисту фон Швајцеру од 24. јануара 1865, које је објављено из три дела у листу *Социјалдемократ* (*Der Social-Demokrat*), у бројевима 16, 17 и 18 од 1, 3 и 5. фебруара 1865 године (енглески превод је доступан на интернет адреси: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1865/letters/65_01_24.htm). Видети и: Robert Hoffman “Marx and Proudhon: A Reappraisal of Their Relationship”, *The Historian* 29(3)(May 1967): 409–430 (прим. прев.).

људи са свих нивоа друштвене лествице користе универзални класификациони систем. И они са врха и они са дна друштва прихватају Кантову естетику. Шта се дешава са економијом симболичких добара када се узме у обзир, на пример, тврдња Фредерика Џејмсона¹² о пролиферацији нових културних кодова? Ако је истина да постоји пролиферација нових кодова, у каквом је то односу са вашом анализом симболичке моћи?

П. Б. То је тешко питање. По мом мишљењу, постоји виша тржишта, места на којима доминантни код остаје апсолутно делотворан; а то су места где се играју главне игре – то јест, академски систем (у Француској је то систем Великих школа [Grandes Écoles], место одакле се регрутују руководиоци). Пошто сам се бавио питањима културе, позваћу се на њих у свом одговору. Поново се јавља стара идеја да је масовна култура, популарна култура и тако даље, у порасту; да људи то не виде, да су подсвесно привржени разликама у културама. Један је облик владајућег шика међу интелектуалцима да се каже: „Види ове карикатуре“, или неки други културни предмет, „не приказују ли велику културну креативност?“. Таква особа вам говори: „Ви то не видите, али ја видим, и ја сам први који то види“. Увид је можда исправан, али постоји пре-наглашавање могућности ових нових ствари да промене структуру расподеле симболичког капитала. Преувеличавати обим промене је, у извесном смислу, облик популизма. Збуњујете људе када кажете: „Погледајте, реп је сјајан“. Питање је: да ли ова музика заиста мења структуру културе? Ја мислим да је у реду рећи да је реп сјајан, и у једном смислу је то боље него бити етноцентричан и сугерисати да таква музика нема вредности; али заправо је један начин бивања етноцентричним када заборавите шта остаје доминантна форма у главним друштвеним играма и да још увек не можете да остварите симболички профит од репа. Мислим да свакако морамо да обраћамо пажњу на ове ствари, али постоји политичка и научна опасност у прецењивању њиховог културног утицаја. У зависности од места са кога говорим, могу да будем на једној или на другој страни.

Кажете да симболичко насиље јесте насиље. Шта под тим подразумевате?

П. Б. Верујем да насиље узима софистицираније форме. Један пример чине испитивања јавног мњења – барем у Француској. (Речено ми је да је овде другачије, али у Француској су та анкетирања софистициранији облик [с]хватања мишљења од једноставног контакта политичара и њихове публике.) Испитивања јавног мњења су пример оне врсте манипулације о којој смо причали – нови облик симболичког насиља за који нико не сноси пуну одговорност. Тре-

¹² Видети чланак: Fredric Jameson “Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism”, *New Left Review* 1/146 (July/Aug 1984): 53–92 (Fredric Jameson „Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma“, u: Ivan Kuvačić, Gvozden Flego (ur.) *Postmoderna: nova epoha ili zablude?*, Zagreb: Naprijed, 1988: 187–232); и књигу: Fredric Jameson – *Postmodernism: or The cultural logic of late capitalism*, Durham: Duke University Press, 1991 (Фредрик Џејмсон – *Постмодернизам: логика културе касног капитализма*, Подгорница: ЦИД, 2016) (прим. прев.).

бало би ми два сата да вам објасним како оно ради, пошто је манипулација тако сложена. Не верујем да више од десеторо људи разуме шта се догађа – чак ни људи који организују те анкете. На пример, политичари – они који су у влади – не знају како процес функционише и тако су они њиме управљани. То је сложена структура са мноштвом различитих посредника: новинара, креатора анкете, интелектуалаца који их коментаришу, телевизијских интелектуалаца (који су веома важни за политички ефекат), политичара и тако даље. Све ове особе су у мрежи међуповезаности и свако мистификује друге и мистификује себе мистификујући друге. Нико није свестан процеса који оперише тако да нико не може да каже да Француском једноставно владају испитивања јавног мњења. Да би се то разумело, потребни су вам инструменти који су много префињенији од метода који се традиционално користе. То говорим свим вођама синдиката. Кажем им: касните; три рата смо испред вас, закаснили сте три класна рата; ратујете средствима која одговарају класним борбама деветнаестог века, а суочени сте с облицима моћи који су врло софистицирани.

Било ми јако занимљиво да чујем помињање „интелектуалца прве генерације“ и путање такве особе. Из очевидних разлога то је и даље прилично ретка врста; али пошто је та врста сад и сама дошла у време да оставља потомство, шта је са децом тих људи? Да ли они постају интелектуалци друге генерације? Да ли се без проблема укључују у средњу класу или обликују неку врсту поткултуре? Ово питам обојицу, делом потио ме моје сопствено искуство тера да очајавам над оним што изгледа да се дешава – изгледа да следећа генерација у исто време губи чврстину традиције радничке класе и некако никада у потпуности не усваја традицију средње класе – те ме занимају коментари интелектуалаца прве генерације, какви сте ви, о овоме.

Т. И. Па, моја деца не би ни штапом додирнула интелектуалца! Мислим да гледају на образовање као на буржоаску идеологију, што је за њих јако згодно! У праву сте. Има нечега у ономе што кажете о томе кад је човек нит’ тамо, нит’ овамо, али не видим зашто би то нужно требало да буде извор очајања. Мислим да би могло да буде занимљиво бити у тој позицији, зар не? Та генерација, наравно, више не припада радничкој класи – као што ни њихови родитељи више не припадају радничкој класи – али они су видели своје родитеље у акцији и гаје особену сумњичавост према интелектуалцима. Другим речима, они не мисле да је одговор у томе да се буде интелектуалац.

Хтела/-о бих да се надовежем на тезу коју је Пјер Бурдије изнео у вези са младим интелектуалцима који говоре о репу и померању фокуса на културу. Зар не мислите да својим појмом „хабитуса“ долазите у опасност да замаглите утицај основних економских детерминанти на могућности људи за еманципацију – тако што говорите о капиталу и култури и идеологији, док, напослетку, ако они немају могућности да оду и прочитају књигу онда они на тај начин не могу да се еманципују? Друга ствар коју бих хтео/-ла да доведем у питање је концепт доксе. Ако људи интернализују сопствену доминацију, на

неки начин подсвесно, и ако су у тој ситуацији срећни, зар ви онда не долазите у невољу покушавајући да оправдате идеју еманципације?

П. Б. Да ли ми кажете да сумњате да имам неку врсту интелектуалне предрасуде и да постоји само један начин да се избегне (доминација)? Да ли је то ваш утисак?

Критикујете младог интелектуалца због тога што говори о рену као да је то средство еманципације; али у ваши појам „хабитуса“ ви укључујете културу као детерминанту, а може бити да усредсређивање на културу на тај начин помера нагласак са економских детерминанти које и даље обезбеђују приступ средствима за еманципацију.

Т. И. Пробао бих да ово питање формулишем овако: твоје концентрисање на културу помера нагласак са економских детерминанти које спречавају људе да се еманципују. Реагујеш на економизам тако што подижеш економски имагинаријум у сферу културе, уместо да региструјеш тежину материјалног и економског унутар културе.

П. Б. Можда си у праву. Склон сам да превише савијам штап, као што је говорио Мао Цедунг, док покушавам да исправим претходна претеривања. Економизам представља опасност за владајућу критичку визију у овој области. Тежим да инсистирам на другим аспектима, али можда грешим. Иако у глави имам уравнотеженију слику, имам тенденцију да у излагању својих идеја инсистирам на мање вероватним, мање видљивим аспектима – тако да сте можда у праву.

Т. И. Друго питање је занимљиво – о томе да људи интернализују тлачење и услед тога се осећају срећни док су тлачени. Зар не би требало да се брани тврдња да они не могу да буду заиста срећни ако су угњетавани?

Али ако говорите о подсвесном – ако део вашег подсвесног хабитуса одређује какви сте – онда постаје врло тешко да се оно промени. У реду, не можете да припишете срећу, али онда не можете да припишете ни тугу; с друге стране марксизам и идеологија би да задрже идеју о актеру који се бори против нечега што се чини неправедним. Са доксом се то губи; не почињете да се питате шта је поента – нема нагона за еманципацијом.

П. Б. Мислим да је ово питање о срећи веома важно. Доксички став не значи срећу; он значи телесно потчињавање, несвесно потчињавање, које може да указује на много интернализоване напетости, на много телесне патње. Тренутно спроводим истраживање¹³ у коме интервјуишем особе неодређеног друштвеног статуса – оне који заузимају места која су под утицајем снажних противречности. Притом покушавам да будем више сократски настројен него

¹³ Бурдије највероватније прича о истраживању чији су резултати објављени у књизи: Pierre Bourdieu et al. – *La Misère du monde*, Paris: Éditions du Seuil, 1993 (*The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society*, Cambridge: Polity Press, 1999). (нпрм. нрпв.)

што је то случај кад се врши позитивистичко анкетирање: покушавам да им помогнем да изразе оно што трпе. Открио сам много патње која је била сакривена овим несметаним радом хабитуса. Он помаже људима да се прилагоде, али изазива интернализоване противречности. Када се ово деси, неки би, на пример, могли да постану зависници. Покушавам да помогнем особи која пати да добије јасан увид у своју ситуацију кроз неку врсту социоанализе спроведене у пријатељској атмосфери пуној подршке. Често када то радим појединци искусе неку врсту интелектуалног задовољства; кажу „Да, разумем шта ми се дешава“. Али, у исто време, то је јако тужно. Недостаје ми позитивно самопоуздање које имају психоаналитичари; они очекују да свест буде прича туге и одговарају тугом кад индивидуа каже: „Види шта ми се десило. Зар то није грозно?“ Социјални рад је, до неке мере, такав: када га обављате, он вас кажњава. Ово је ситуација која се јавља веома често и она не противречи ономе што говорим о докси. Неко може да буде јако добро прилагођен овом стању ствари, а да бол настаје услед чињенице интернализовања тихе патње, која може да нађе телесни израз у форми мржње окренуте ка себи, у самокажњавању.

са енглеског језика превео: Милош Јовановић

ПРИКАЗИ

—

REVIEWS

Алекса М. Поповић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

UDK 271.2:929 Ненадовић П.“17“
DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.25.2020.06>

НАЈУТИЦАЈНИЈА ФИГУРА СРПСКОГ НАРОДА У ПЕРИОДУ 1749-1768 ГОДИНЕ

(Ненад Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Филозофски факултет у Новом Саду, Историјски архив „Срем“, Нови Сад – Сремска Митровица, 2017, 539 страна)

Личност и делатност Павла Ненадовића, поглавара Карловачке митрополије у периоду 1749–1768 године, представља изазовну тему за историографско истраживање и поставља сложен задатак пред истраживача. Монографија *Митрополит Павле Ненадовић*, аутора Ненада Нинковића, доцента на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, у издању Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду и Историјског архива „Срем“ у Сремској Митровици, представља, у досадашњој историографији, најпотпунију биографију Павла Ненадовића. Монографија која је пред читаоцима, уређена је по тематско-хронолошком принципу. Личност Павла Ненадовића је смештена у контекст положаја српског народа у Хабзбуршкој Монархији и спољних и унутрашњих друштвенополитичких прилика Хабзбуршке Монархије.

Монографија представља приређену и допуњену докторску дисертацију Ненада Нинковића, под називом *Политичка и културна делатност митрополита Павла Ненадовића*, одбрањену 7. маја 2015. године на Филозофском факултету у Новом Саду. Заснована је, понајвише, на архивској грађи, из фондова Архива Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (Митрополијско-патријаршијски архив), Архива Српске академије наука и уметности у Београду, Архива Србије у Београду, Архива Епархије будимске у Сентандреји, Архива Војводине у Новом Саду, Државног архива Аустрије (Ратни архив) у Бечу (*Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien*) и Рукописног одељења Матице српске у Новом Саду, али су, такође, током израде монографије прегледани и критички проучени и релевантна литература и објављени извори везани за истраживану тему.

Књига је подељена на шест поглавља: *На путу ка митрополијском трону* (17–78); *Више од архиепископа, мање од carut nationis-a* (79–170); *Колико воле неуните верне* (171–254); *Еванђелска кротост крутог аутократе* (255–370); *Организација и реорганизација у Архидијецези* (371–426); *Да народ умно прог-*

¹ aleksa.popovic@filfak.ni.ac.rs

леда преко својих синова (427–489); са Предговором (7) и Уводом (11–16) испред и Закључком, на српском, енглеском и немачком језику (490–497, *Conclusion* 498–505, *Schlussfolgerung* 506–514); прилозима под насловом *Портрети Павла Ненадовића* (516–520) и одељком *Извори и литература* (521–536), после основног текста. Свако поглавље, подељено је у неколико потпоглавља, у којима су истражени појединачни аспекти живота и рада Павла (Ненадовића).

У првом поглављу, описан је живот Петра (у монаштву – Павла) Ненадовића до доласка на митрополијски трон. Пружен је увид у његово порекло, егзархијску и епископску службу и околности избора за митрополита. Друго поглавље је посвећено Павловој делатности на одбрани привилегија, позитивним и негативним утицајима на овај аспект митрополитове делатности. Тежиште је стављено на упорну и доследну борбу, како митрополита, тако и епископа и других органа српске црквенонародне аутономије, за одбрану привилегија. У том смислу, митрополит Павле (Ненадовић) је задао и следио једну врло круту, на тренутке и штетну по српске интресе, политику, коју су одређивала три основна начела: да се Привилегије имају тумачити у изворном облику, да се настоји на томе да се сви православни у Хабзбуршкој Монархији ставе под јурисдикцију Карловачке митрополије и да се не дозволи ниједан преседан који би могао довести до сужавања Привилегија, тренутно или у будућности. Треће поглавље обрађује питање унијаћења у Хрватској и Славонији, Арадској епископији и Ердељу. Канонска питања, однос са Пећком патријаршијом и везе са православнима у Хабзбуршкој Монархији, тема су четвртог поглавља. Павле је био изузетно посвећен изградњи црквене организације, угледа и реда унутар црквених структура, што је захтевало изразито ауторитарни, неретко и аутократски приступ, по чему се митрополит Павле истицао. Образовање свештенства и народа имало је велики утицај на касније генерације. Иако се Павлов рад његовом смрћу окончао, темељи које је он поставио, нису могли бити пољуљани. Организација и реорганизација црквене и школске структуре српског становништва у Хабзбуршкој Монархији је тема петог и шестог поглавља, где су сагледане Павлове просветитељске идеје, његов упоран рад на организацији и увођењу строгог реда у унутарцрквени и народни живот (увек у оквирима црквенонародне аутономије схваћене у најширем обиму), оснивању школа и школских фондова, као и последњи дани митрополита Павла (Ненадовића).

Умешно организовање текста, који је разложен на заокружене тематско-хронолошке целине, а свака од њих на мање, предметне, целине, у којима су обрађена појединачна питања, као и наслови поглавља и потпоглавља, за које су често узимани цитати из изворне грађе, одају, већ при првом погледу, ауторово владање материјом, што се кроз ишчитавање текста потврђује.

Истраживањем Ненада Нинковића, решена су и поједина хронолошка питања, од којих, свакако, посебно место заслужују године рођења и замонашења Петра Ненадовића. Година рођења Петра (у монаштву Павла) Ненадовића се у ранијој литератури (на основу извора) наводила као 1699. или 1702. Нинковић је, истраживши до сада непознату грађу, утврдио да је Петар Ненадовић рођен

1701. године. Такође, време Петровог замонашења, Нинковић помера на 1733. годину, када се, децембра те године, под монашким именом *Павле*, Ненадовић помиње у манастиру Раковац.

На карактер, личност Павлову, али и на његов будући рад, умногome је утицала средина у којој је рођен и стасао. Потекао је из угледне трговачке породице, рођен и одрастао у најзначајнијем средишту српског народа онога времена – Будиму. У световном животу, бавио се занатом и трговином, али је на његов потоњи рад од пресудне важности било учешће у посланствима Будимаца у Бечу. Као изузетно образован за своје време, помиње се као свештеник, мада без парохије, а убрзо потом и као придворни свештеник на митрополијском двору. Од тренутка замонашења (1733) до тренутка када је преузео Горњокарловачку епархију (1739) није прошло много времена, а још одмах по замонашењу, митрополит Вићентије (Јовановић) настојао је да Павле буде изабран и хиротонисан за владикау горњокарловачког.

Колико год деловало парадоксално, српска црква у Хабзбуршкој Монархији је била изузетно динамична, у реформама које су обележиле XVIII век, она је у српском народу предњачила, до краја века често испред трговачког слоја. Положај митрополита био је највиши положај у читавом српском друштву осамнаестогa века. Тај положај је омогућавао Павлу да унутар Карловачке митрополије спроведе реорганизацију која је за циљ имала стварање институције која је самостално могла да одбрани интересе српског народа у *Монархији*. Да би тај циљ био остварен, било је неопходно да се у унутрашњу администрацију Карловачке митрополије уведу ред и строга дисциплина. Реформна делатност митрополита Павла (Ненадовића) била је део терезијанских просветитељских реформи, једнако као што је била наставак оне делатности коју су на реформи, уређењу и напретку Митрополије, као кровне институције српског народа у Хабзбуршкој Монархији и, са њом, читавог народа, изводили Мојсије (Петровић), Вићентије (Јовановић) и Арсеније IV (Јовановић Шакабента).

Оно што је обележило живот Павла (Ненадовића), а што се као црвена нит провлачи кроз читаву монографију, јесте образовање. Наиме, Петар Ненадовић је био један од најобразованијих људи свог времена, без обзира на то колики је у томе био удео формалног, а колики неформалног образовања, искуства и утицаја породице и најближе околине. Рад на народноцрквеним пословима у Бечу, у служби општине будимске или Митрополије, као и рад на месту генералног викара митрополијског, умногome су припремили Петра (Павла) за каснију службу на месту епископа горњокарловачког и митрополита карловачког. У кратком року, 1748/1749, од укупно осам епархија Карловачке митрополије, упражњено је остало пет (Вршачка, Арадска, Будимска, Горњокарловачка, Костајничка), што је у тренутку избора Павла (Ненадовића) за митрополита, оставило само тројицу владика (бачког Висариона Павловића, темишварског Георгија Поповића и пакрачког Софронија Јовановића). У овом погледу, Павле је поступао на начин који је већ одавао његову ауторитарну природу, али са великим занимањем за положај народа. Постављањем људи од свог великог поверења на места епископа, створио је чврсте основе за даљи

наставак свог рада на уређењу питања народноцрквене аутономије и распостирање просветитељских идеја на подручју Карловачке митрополије. Друга важна околност која је обележила Павлово време, јесте његова дуговечност и виталност до сâмог краја живота. За деветнаест година Павлових на врху Митрополије, створени су услови за функционисање цркве и њене организације и после његове смрти.

На месту митрополита, Павле (Ненадовић) је уложио велики труд у оснивање школа. Његовим трудом основане су Покровобогородичне школе (Словенска, Латинско-немачка, Клирикална, привремено и Грчка школа) у Карловцима (1749–1769), у рангу гимназије, Клирикални фонд (1749) за издржавање српских основних и виших школа, док је из заоставштине митрополита Павла, на Сабору 1769. године основан Неприкосновени фонд. Још на месту епископа горњокарловачког, Павле је настојао да се отварају основне, варошке и сеоске школе, што је наставио и на месту митрополита, што је наилазило на честе отпоре земаљских власти. На Синоду 1750. године, одлучено је да парохијски свештеници на „недељним школама“ недељом и о празницима вернике имају учити основним молитвама. За пропусте и неиспуњавање дужности у овом погледу, биле су предвиђене казне.

Као најснажнији чинилац у одбрани од уније, одржању у православној вери и општем напретку народа, Павле је видео образовање. Ове погледе, са њим су делили и епископи Карловачке митрополије и други истакнути људи средине XVIII века. Активност на унапређењу школства, заснивала се на ставу усвојеном још у време митрополита Вићентија (Поповића) (1713–1725), да народ може напредовати само кроз образовање. образовање, такође, чини становништво способним да напредује у економском погледу, што је било и становниште државе. Са друге стране, овиме је ослабљен најснажнији, економски, разлог преласка на унију. Поред начелног става да су образовани појединци ти који представљају најугледнији део народа, који омогућују „да народ умно прогледа преко својих синова“, митрополит Павле је посветио велику пажњу просвећивању свих слојева народа. Поуке и беседе митрополита Павла читане су након литургије (присуство на литургији је било обавезно), те су идеје рационализма и просветитељства, о значају рада, образовања и духовног уздицања допирале до најширих народних слојева. Пастирским радом Павла (Ненадовића), у чему је имао и подршку и сарадњу владика, нарочито вршачког, Јована (Георгијевића), ојачан је култ националних светитеља.

Иако су главне просветитељске реформе у Карловачкој митрополији наступиле након смрти Павла (Ненадовића), он је доказао да се без школа и конзисторија (црквених судова) не може одржати снага Митрополије пред наступом (показаће се, последњим великим таласом) унијатске пропаганде, током „покрета рекатолизације“ у време Марије Терезије (1740–1780). Читава генерација српских просветитеља, чак и оних на чији рад није непосредно утицао, попут Захарије Орфелина (1726–1785), Јована Рајића (1726–1801) или Доситеја Обрадовића (1739–1811), проистекли су из резултата просветитељске делатности митрополита Павла (Ненадовића). Поред свих позитивних резул-

тата, савременици Павла (Ненадовића) су често превиђали његове негативне стране, нарочито сујету и ауторитарност, која је, у појединим случајевима, доносила више штете но користи, као што је, примера ради, обавезна владарска дозвола за сазивање Синода и увођење комесара на синодалне седнице (1760). Након прочитане монографије, показује се да је задатак који је аутор у *Уводу* поставио, тј. приказивање проблема из времена Павловог на једном месту, уз поштовање историјске методологије, успешно испуњен.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Часопис објављује радове на српском и на енглеском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује стручне радове, приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и треба да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју e-mail адресу. Текст рада треба доставити електронском поштом: формат .doc или docx, фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1,5.

Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду. Примери:

- књига: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница*. Београд: Плато.
- текст у књизи: Џуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- чланак у часопису: Божовић, Р. Р. (2003) „Секте, култови и толеранција према њима“, *Теме XVIII* (1): 119–131.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Адреса: Годишњак за социологију
Ђирила и Методија 2
18 000 Ниш

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The Journal publishes papers in Serbian and English, as well as in Croatian and Bosnian. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and key words in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically, through email (format: .doc or .docx; font: Times New Roman, 12pt; line spacing: 1.5).

All references cited in the body of the text should be given in brackets, eg. (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper. Sample examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) «On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress», in *The Foucault Reader* (P. Rabinow, ed.). New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Devine, F. (1998) «Class Analysis and the Stability of Class Relations». *Sociology* 32: 23–42.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Address: Sociological Annual
Faculty of Philosophy
Cirila i Metodija 2
18 000 Nis
Serbia

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ
XVI/25 (2020)

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Тираж
30 примерака

Формат
17 x 24 cm

Штампа
Графичко предузеће SCERO PRINT
Ниш 2020.

Електронско издање
<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

ISSN 1451-9739

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски факултет у Нишу ; уредник Милош Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (2005)- . - Ниш : Филозофски факултет, 2005- (Ниш : Scero print). - 24 cm Доступно и на: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju> . - Два пута годишње. - Текст на срп. и енгл. језику.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију - Филозофски факултет у Нишу

COBISS.SR-ID 121295372